ЛІТОПИС
ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ

1932

ЛЮТИЙ

„ЛІТОПИС ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“

Річна передплата . . . . . . 13·— зол.
Піврічна » . . . . . . 7·— »
Чвертьрічна » . . . . . . 3·50 »
Для членів »Червоної Калини«
чвертьрічно . . . . 3·— »
Ціна поодинокого числа . . . 1·20 »
В Румунії: річна передплата . . 360 леїв
піврічна 190 л., чвертьр. 100 л.
Для інших країв 2 $ річно.

За кордоном приймають передплату на »Літопис Червоної Калини« та впис членів: **В Сполучених Держ. Північної Америки: The Ukrainian Legion, P. O. Box 578, Philadelphia, Pa. USA. / В Канаді: The Ukrainian Legion, Winnipeg, Man. P. O. Box 2121 / В Румунії: Dmytro Herodot, Bucarest IV., Delea Veche 45.**

АДРЕСА: ЧЕРВОНА КАЛИНА, ЛЬВІВ, ПІДВАЛЛЯ 8/III. Конто П. К. О. ч. 410.185.

КУПУЙТЕ ВИДАННЯ „ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ“

	Ціна для нечленів	членів
Берестейський мир, з нагоди 10-х роковин 9. II. 1928. Спомини та матеріяли. Зладив І. Кедрин, 320 стор. і 16 ілюстрацій	8 зл.	4 зл.
Федір Дудко: **Глум.** Оповідання, ст. 52		
Д. Дорошенко: **Мої спомини про недавнє минуле.** Частина І.-IV. . .	8·40 «	4·20 «
Богдан Лепкий: **Слота.** Поезії . .	90 «	45 «
От так собі. Мініятури, стор. 129 .	1·50 «	75 «
М. Дольницький — Божик-Кузьмів: **Між молотом і ковалом.** Причинки до історії Укр. Армії. Сторін 79 .	1·50 «	75 «
Ст. Левинський: **Від Везувія до пісків Сагари.** Сторін 84	3·25 «	1·70 «
Халіда Едіб: **В огні.** Повість з турецької визвольної війни. Сторін 234 . .	4·50 «	2·25 «
Василь Софронів: **Грішник.** Нариси. Сторін 104	1·50 «	75 «
Микола Голубець: **Львів.** Сторін 179	3·— «	1·50 »
А. Вільшенко: **Життя і пригоди Цяпки Скоропада.** Сторін 267	4·50 «	2·25 «
Роман Купчинський:		
І. **Курилася доріженька.** Стор. 208	4·— «	2·— «
II. **Перед навалою.** Сторін 192 .	4·— «	2·— «
Федір Дудко:		
І. **Чорторий.** Сторін 192 . . .	3·50 «	1·75 «
II. **Квіти і кров.** Сторін 192	4·— «	2·— «
III. **На Згарищах** . . .	4·— «	2·— «
Ген. Всеволод Петрів: **Спомини з часів укр. революції.** I—IV. Част. по зол.	3·50 «	1·75 »
Ч. IV.	3· «	1·50 «
Юра Шкрумеляк: **Чета крилатих.** Сензаці на повість, 17 аркушів друку	5·— «	2·50 «
Др. Степан Шухевич: **Спомини.** (Причинки до історії УГА. на підставі записок та власних переживань) I—V. Частина . . по зол.	4 — «	2·— «
Богдан Лепкий: **Зірка,** пов. з повоєнного життя	4·—зл.	2·—зл.
Володимир Лопушанський: **Перемога** — повість з визвольної війни. І і II. Частина . . . . . по зол.	3·— «	1·50 «
Максим Брилинський: **Хресний вогонь.** Воєнні нариси	3·50 «	1·75 «
Т. Г. Масарик: **Світова революція,** т. І.	13·50 «	6·75 «
т. II.	8·— «	4·— «
Др. Ст. Шухевич: **Видиш брате мій** (8 місяців серед УСС-ів)	4·50 «	2·25 «
Др. Ганс Кох: **Договір з Денікіном**	1·80 «	0·90 «
М. Галаган: **З моїх Споминів** І, II. і III. Частина . . . . по зол.	4 — «	2·— «
IV. Частина	6·— «	3·— «
Микола Матіїв-Мельник: **На чорній дорозі** (новелі)	3·50 «	1·75 «
Богдан Лепкий: **Вадим,** повість з княжих часів	4·50	2·25 «
А. Чайківський: **Чорні Рядки** Спомини	3·— «	1·50 «
Олена Степанівна: **На передодні великих подій**	2·— «	1,— «
І. Максимчук: **Кожухів** — доля старшин УГА, вивезених до Архангельська і на Сол. Острови . .	2.80 »	1.40 «
А. Крезуб: **Партизани** — спомини з життя повстанців — ч. І. і II. по	4·— «	2·— «
М. Костів: **Джін-Ґіс-Хан гряде.** . .	3·— «	1·50 «
О. Бабій: **Перші стежі,** повість . .	6·— «	3·— «
Е. Чикаленко: **Щоденник** . .	14·— «	7·— «
Віталій Юрченко: **Шляхами на Соловки**	5· «	2·50 «
„ „ **Пекло на землі** . .	5·— «	2·50 «
„ „ **З Соловецького пекла на волю**	6·50 «	3·25 «
Ілько Калічак: **Записки четаря**	2·80 «	1·40 «
Віктор Приходько: **Під Сонцем Поділля**	6·— «	3·— «
Др. Кость Левицький: **Великий Зрив**	6·— «	3·— «
Володимир Леонтович: **Хроніка Гречок**	3·50 «	1·75 «
Ілько Борщак: **Великий Мазепинець**	7·— «	3·50 «

АДРЕСА: ВИДАВНИЦТВО „ЧЕРВОНА КАЛИНА“, ЛЬВІВ, ПІДВАЛЛЯ 7/III

ЛІТОПИС
ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ
ІЛЮСТРОВАНИЙ ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ
IV. Річник

ЧИСЛО 2 * ЛЮТИЙ * 1932

Січові Стрільці слухають бандуриста.
Київ, 18. IV. 1918 р.

Крути

Уривок зі споминів. Написав *І. Л-ий.*

...Сумно зустрічав український Київ новий 1918 рік. З півночи і сходу насувалися на Україну банди червоних завойовників, цілий край в обіймах анархії, нарешті в самому Київі щодня можна було сподіватись повстання. Але що було найгірше, то повна відсутність власного війська, відсутність хоч найменшої можливости поставити опір анархії. Тодішний український уряд безнадійно прогавив момент національного підйому, який охопив був маси українського вояцтва, коли можна було створити дійсну **українську армію**. Більше того, деякі організації свідомо старалися розвалити частини, що зорганізувалися поза ними, як наприклад І-й Український Корпус (б. 34., на чолі котрого стояв будучий гетьман П. П. Скоропадський). Що правда було багато полків з більш чи менш голосними назвами, але ж на той час від них залишились лише жменьки старшин. Ті ж з них, які залишилися в більш повному складі, були вже цілковито збольшевичені. І лише в останній мент, коли катастрофа була вже неминуча, дехто з державних українських мужів схаменувся і почали наспіх творити нові частини, але було вже запізно. Все, що було ліпшого й здисциплінованого з посеред козацького контінґенту, розбрелось домів, лишилися старшини та юнаки, з котрих на скору руку зорґанізовано нечисленні відділи й вислано проти ворога.

В перших днях січня відбулося віче українського студентства, з Університету св. Володимира й новозаснованого Укр. Народнього Університету, на якому вирішено зорґанізувати студентський курінь Січових Стрільців, до якого, під загрозою бойкоту й виключення з української студентської сімї, малиб вступити всі Українці студенти. За прикладом студентства пішло й молодше покоління — учні II-ої Укр. ім. Кирило-Методієвського Братства ґімназії. Якщо не помиляюсь, шостого (19) січня 1918 р. відбулися загальні збори учнів двох старших кляс. Пошесть зборів охопила на ті часи київських ґімназистів і то були не перші збори, що їх бачив в своїх мурах старенький будинок Художньої Школи на Сінній площі, де знайшла собі тимчасовий притулок ґімназія. Але мабуть ні одні з тих зборів не проходили так однодушно. Головою обрано бл. пам. Павла Кольченка, учня 8-ої кляси, що встиг вже побувати на фронті підчас світової війни, і уважався тому найбільш досвідченим у військовому ділі. Зясувавши в коротких словах справу, Кольченко запропонував прийняти постанову ідентичну з тою, яку прийняли на свойому вічу студенти університету. Постанову одноголосно прийнято. Директор ґімназії, якого прошено на збори, після невдалої спроби одговорити своїх питомців від такого, на його погляд, нерозважного кроку, мусів зрештою погодитись з постановою та оголосити з рамени дирекції офіціяльну перерву навчання в двох старших клясах ґімназії, на час перебування учнів у війську. Просив лише, аби не спокушати до вступу до куріня учнів молодших кляс. Правда, це помогло мало, бо кілька учнів шостої кляси, таки до куріня вступило. Тут варто зазначити, що в ґімназії дійсно постанови додержано. Всі ті, що були на той час у Київі, прийняли участь в Студ. Куріні, навіть ті, що на час Різдвяних ферій відїхали з Київа і з огляду на анархію в краю не могли вчасно вернути, прилучилися до місцевих військових відділів. Лише один постанови не виконав і його змушено залишити ґімназію.

На другий день після зборів всі мали зібратися в Педаґоґічному Музею для реґістрації. Хто з Українців не знав цього будинку, де засідала Центральна Рада, де, думалось тоді, кувалася українська державність?! Учні II-ої ґімназії знали особливо добре будинок Пед. Музею. Майже цілий 1917 рік товклися вони у вестибюлі і на хорах, прислухуючись промовам українських міністрів та парляментарів. До того ж недовго перед тим більшість їх в складі так зв. »Бойового куріня партії соц. революціонерів« охороняли помешкання Центральної Ради підчас боротьби з командуючим Київською Військовою Округою російськ. есером Оберучевим.

Трівожний настрій, який панував у Київі, відчувався у зовнішній обстановці музею, яка, так би мовити, змілітаризувалася. У вестибюлі товклися люде, в більш чи менш фантастичних уніформах. Місце ріжних партійних кіосків, де ще донедавна можна було довідатись, як в найкоротший час можна ощасливити Україну, зайняли кіоски ріжних новоповсталих військових формацій. Більш чи менш щасливо виконані плякати зайняли всі стіни, на яких доморощені мистці старались в як найбільше зворушуючий спосіб представити нещасливу долю України і тим вплинути на громадянство, аби воно вступило до війська. Найбільш вражав один з тих плякатів з якоюсь дуже футуристично виконаною дівчиною, що мала уявляти собою Україну. Загалом вражала дешева бутафорія, яка цілком не відповідала поважности й важливости хвилі.

За одним зі столиків відбувався запис до Студентського Куріня. Там же будучі січовики побачили вперше головного команданта куріня Короля, який, що правда, уважав за ліпше, коли перша сотня куріня вирушила під Крути, залишитись у Київі. З музею всі, що записалися, вирушили відразу до помешкання куріня, яке було відведене в будинку Костянтинівської школи на Печерську. Погода, немов відповідно до загального настрою, була страшно погана. Хоч був вже початок січня, але зима ще не починалась і на дворі стояла слота, як в листопаді. Вулиці, з огляду на революційну »свободу«, вже давно не замітано і грязюка доходила майже до щиколотків. Але кольона свіжеспечених січовиків тим не зражувалася і, співаючи пісень, хоробро маширувала через вулиці Київа.

Костянтинівську школу знайшли майже порожньою, бо І. Україн. Військ. Школа, яка там містилася, була вся на фронті під Бахмачем. Всі розташувалися в юнацьких спальнях і вже від другого дня під керуванням кількох старшин Богданівського полку почалася муштра. В йовничий настрій молоді відразу розхолоджено попередженням, що студентський курінь буде лише служити для охорони, в разі потреби, порядку в самім Київі. З тим розрахунком і муштру розтягнено на довший час, тоб то почали з ґрунтовного засвоювання рівного кроку і поворотів. Командантом першої сотні призначено старшину Омельченка, в той час студента укр. університету. Військового одягу тимчасом не видавали й дуже

комічно виглядали деякі з старших січовиків, головно Галичан, в сурдутах і камізельках, якими вони витирали, підчас вправ, брудну салю школи. Та загалом комізму не бракувало.

Один раз, коли сотня була уставлена в салі, у дверях раптом зявилася досить своєрідна постать: маленька, горбатенька, з рисами, що недвозначно вказували на її приналежність до »національної меншости«, в уніформі якоїсь провінціональної школи. Виявилося, як новоприбувший на »малоросійсько-одеській« мові росповів, що називається він Фарфал і приїхав до Києва вчитися в українському університеті, але коли довідався, що всі студенти »пішли воеваться«, то і він собі вирішив »понюхати пороху«. Що правда, коли почалася дійсна стрілянина, то п. Фарфал відразу »зорієнтувався« і зник. Підібрали його аж десь далеко по дорозі. Але разом з тим учасники походу під Крути завдячують Фарфалові багато веселих хвилин. Коли він бував в складі застави, то завжди просив дозволу »вістрелітьς«; тоді відходив на кілька кроків, затуляв очі й обома руками тягнув курок. При цьому на обличчі його малювався жах змішаний з насолодою, що він »теж вояк«. Сердився лише на присутність Фарфала улюбленець своїх товаришів, завжди веселий й дотепний учень 8 кляси Галичанин Ґіба (загинув у 1919 р. в складі кінного полку Бориса). Ґіба сам змахував на Жидка й дивлячися на Фарфала казав: »Поки того Жиденяти в нас не було, то я ще міг запевнювати людей, що я не Жид, а тепер, як вже маємо одного дійсного Жида, то хто мені повірить, що я теж не »з наших«.

Окрім згаданого сотника Омельченка тоді ж призначено для першої сотні (друга сотня зформувалася після відізду першої під Крути й приймала участь в боротьбі з большевиками в Київі) чотирьох чотових, одного молоденького старшину, згаданого вже Кольченка і двох лікарських помішників, в той час студентів медичного факультету укр. університету. Бунчужним призначено учня 8. кляси Он. Сушицького, брата відомого професора Ф. Сушицького.

Пару днів перейшло досить спокійно, вивчаючи премудрість здвоювання рядів й поворотів право- й ліворуч. Але щось на пятий день дуже рано, коли сотня ще спала, спальні наповнились якимись обідраними, з виснаженими обличчями, страшенно брудними постатями. Виявилось, що це приїхали до Київа господарі хати юнаки І. Військової Школи. Вже більше місяця займали вони позицію на північ від Київа, коло Бахмача. Беззмінна варта, відсутність можливости перебратися й помитися, брак харчів й амуніції, а найголовніше постійна непевність, чи ворог не обійде та не захопить в ночі їхню горстку, до того вимучило їх, що вони вирішили, залишивши невеликий відділ на фронті, їхати до Київа добувати помочі. Що найбільше їх дратувало, це постійні заспокоюючі обіцянки від »головнокомандуючого« Капкана по телеґрафу з Київа, що ось-ось прибудуть поповнення. Що правда деколи потяги з поповненням приходили, але... майже порожні. Ті ж козаки, які доїздили до місця призначення, гордо заявляли, що вони воювати не збираються, а »оголошують нейтралітет«. За пару днів вони звичайно розсіювалися. Юнакам все це так надоїло, що вони вирішили самі здобути собі поповнення й прибувши до Київа заявили, що самі вони на фронт не вернуть. Але ж єдине »військо«, яким роспоряжав український уряд, була перша сотня студентського куріня. Що правда це військо в своїй більшости ще не вміло й рушниці тримати в руках, але ж іншого виходу не було. До того ж самі Січовики (і то найбільше наймолодші з них) з великим захопленням поставились до можливости відізду на фронт. Найбільше прикро вражений був тим старенький полковник, який жив у школі і встиг щиро привязатися за тих кілька днів до молоді. З сльозами на очах просив він відмовитись від легковажного рішення, але що ж могли зробити його намови проти войовничого запалу сімнацятилітніх патріотів та проти стратеґічних талантів панів Капканів та Поршів.

В той же вечір приступлено до виряджування. Розгардіяш, який панував тоді у Київі, відбився навіть в такій дрібниці, як одягнено й озброєно студентську сотню. Кожний одержав з одягу — штани, подерту шинелю й якусь арештанську шапку. Можна собі уявити, як ґротесково виглядала сотня. Пересічний вигляд був такий: власні черевики, салдатські штани, завязані в долині мотузком (обвивачів не було), ґімназійна, або студентська куртка, або цівільна камізелька і з гори шинеля, в якій найменше бракувало одної поли.

Не ліпше виглядала зброя: старі, поржавілі рушниці... І це все в той час, як місяць після того большевики, захопивши помешкання школи, знайшли там повні склади новеньких чобіт, одягу, не кажучи вже про амуніцію й зброю.

Одягнені й озброєні таким чином, чекали тої же ночі на потяг, аби разом з юнаками вирушити на фронт. Але чекати прийшлося досить довго — лише по обіді слідуючого дня на залізничий тор, що проходив недалеко від школи, подано ешелон. Посадка відбулася цілком спокійно, якщо не рахувати того, що в останню хвилину прибігла до потягу пані Лукасевич (дружина небіжчика д-ра Є. Лукасевича) шукати свого сина Левка, тоді учня 6. кляси, який »нелеґально« вступив до куріня. Бідна пані гірко плакала, вмовляючи сина лишитися, але звичайно безуспішно. Спокійніше вела себе сестра іншого шостиклясника Соколовського. Ледви стримуючи сльози, хрестила брата і всіх відізжаючих... Молоденький Соколовський весело заспокоював сестру, не передчуваючи, що за пару днів буде лежати на стаційній плятформі з пробитою московським багнетом головою. Під спів »Ще не вмерла Україна« ешелон рушив на північ...

Переїзд відбувався весело. Центром загальної уваги був куток в одному з вагонів, де сиділи два студенти Ш. й К., що своїми безконечними анекдотами, грою на сопілці й співами розважали всіх. Потяг старався яко змога менше затримуватись на стаціях, аби оминати зайвих конфліктів з демобілізованими »товаришами«, які тисячами сиділи на стаціях, чигаючи на проїзжаючі потяги. Через день після відізду з Київа потяг наблизився до стації Крути. Ще у Київі було вирішено, що юнаки проїдуть далі на Бахмач, де лишився невеликий відділ, на чолі зі старшиною Богданівського полку тепер полковником С. Лощенком, а студентська сотня лишиться в Крутах і буде продовжувати військові вправи. Але виявилось, що Бахмач вже зайнятий червоними і що скоро можна їх сподіватись в Крутах. Отже прийшлося всім розташуватись в Крутах. В стаційному будинку помістився штаб »північно-західного фронту«. Траґічно мало нараховувала армія того »північно-західного фронту«. Якщо память не зраджує, то було то коло двох сот юнаків, кілька десятків »вільних козаків« (головно старшин) і студентська сотня, здається 116 чоловіка. Крім того

пара кулеметів й одна гармата згаданого Лощенка. Студентській сотні роздано по одній чи дві обойми з попередженням, аби поводились обережно, бо ж багато було таких, що стріляти не вміли. Невтомний сотник Омельченко спромігся десь з місцевих військових складів роздобути трохи одягу — шинелі, »гімнастьорки«. Нажаль не вдалося дістати чобіт, а натомісць видано було всім валянки, які на другий день підчас відступу послужили безпосередньою причиною того, що кілька січовиків попало до полону. Всю сотню розбито на три частини — одна відійшла в розвідку, частина зайняла варти, а більшість послано рити окопи за кільометер від стації.

За суматохою незамітно пролетів день. Пізно увечері повернули ті, що рили окопи і як скошені повалились на лавки спати. Залишився на ногах невеликий відділ, що мав нести охорону. Запізнена зима вступила нарешті в свої права. Стояла чудова морозна ніч, тишину лише інколи переривали далекі постріли. Але в стаційному будинку було досить весело. Січовики, які стояли на варті, чули, як штаб, не зважаючи на тяжке положення відтинку, веселився. Десь під ранок з бічної лінії залізниці надійшов потяг наповнений »товарищами«. У багатьох була зброя. Перше, до чого хотіли Січовики кинутись — це обеззброїти. Але »товарищі« знайшли несподівано захист в українському штабі, який, мабуть під впливом алькогольних парів, роспорядився пропустити потяг на північ. Іншими словами ворожі сили свідомо збільшено на кілька сот люда.

Наступив роковий день бою. З самого ранку більша частина українського війська зайняла лінію окопів, яких двацять чоловіка залишено на стації, як прикриття. Українська лава росташувалась в той спосіб, що праворуч від залізничого тору лягли юнаки, ліворуч студентська сотня. На самому ж торі стояла на плятформі з паротягом єдина українська гармата і коло неї невтомний Лощенко, який взяв собі до допомоги одного із студентів. Десь коло 10 рано зявилися на обрії ворожі лави і в той же час большевицька артилерія почала обстріл. Обстріл був досить інтензивний, але в рівній мірі невдалий — стрільна лягали десь в полі. Натомісць Лощенко стріляв досить вдало. Добре відстрілювались юнаки. Гірше було з студентською сотнею. Не кажучи вже про те, що багато не вміло стріляти, невелику кількість набоїв швидко вистріляно і післано на стацію за набоями. Але виявилось, що на стації вже штабу не було, він сів на потяг і втік, але, що найгірше, з переляку причепив до свого паротягу вагони з амуніцією. Аж десь за Ніжином на другий день нагнали відступаючі недобитки студентів та юнаків штабний потяг*).

Стан був розпучливий. Швидко мусіли замовкнути українські кулемети, не маючи більше амуніції. А большевики наступали все ближче, вже можна було розпізнати постаті матросів, тої »краси й гордости революції«, які йшли в першій лаві. Командування юнаків передало по лаві наказ відступати, але десь по дорозі той наказ переплутано й студентська сотня почула, що треба наступати. Так що в той час, поки праве крило роспочало відступ, ліве рушило наперед. Можна собі уявити, що ворог скористувався з оголення правого крила й зайшов у тил студентській сотні. В той час смертельно поранено сотника Омельченка, що ще збільшило загальне безладдя. Студенти почали відступ. Ті, що були на крайньому лівому крилі, відступили, минаючи стацію, вже зайняту ворогом й щасливо дібрались до свого ешелону, який стояв в пару кільометрів від стації. Та ж частина, що була ближче до залізничого тору, відступаючи не знала, що стація вже зайнята, і була оточена. Побачивши це, студенти спробували пробитися, але то вже було неможливе. Кілька людей з них заколено багнетами підчас тої невдалої атаки, більшість попала до полону. Що правда кілька з них моглиб врятуватися, але на заваді стали згадані валянки — вони від снігу намокли, зробилися страшено тяжкі, так що тікати в них не було змоги...

Так протягом одного дня рішилася доля студентської сотні. Залишаючи третину своїх товаришів вбитими і в полоні, відступала решта в напрямі на Київ. Відступ той тягнувся досить довго, по дорозі нищено залізничий тор, зривано мости і т. д. Найдовше затримались в Дарниці під Києвом. Лише коли стало ясно, що двіста з чимось юнаків і студентів, все одно не є в силах зупинити наступу кількатисячного ворога, що з півночи й сходу наближався до Київа, — командант юнаків, що перебрав команду також над студ. сотнею, наказав всім розійтися...

Як вже згадувано вище, 35 Січовиків опинилося в полоні. Лише сім з них врятувалося і зі слів їх, вже кілька місяців пізнише, почули Січовики про жахливу долю своїх товаришів. Цілу добу знущалися над ними червоні побідники. Маленькі Жиденята, яких було багато серед червоних, підскакували, бо інакше не могли дістати, аби вдарити в обличчя... Зрештою на другий день всіх, окрім згаданих семи, розстріляно. Перед розстрілом учень семої кляси II. укр. гімназії — Галичанин Пипський затягнув повним голосом український гимн, всі підтримали.

Чому якраз сімох не розстріляно? Вони самі добре не знали. По якійсь дивній фантазії залишено при життю кількох ранених, одного учня, сина машиніста, пізнав машиніст, що возив большевицького ватажка Богданова, з яким разом піячив, і знаючи батька того учня випросив у Богданова для нього помилування. Зрештою один врятувався просто завдяки тому, що, коли всіх виводили на розстріл, він спокійно перейшов до ранених і з таким спокоєм та переконанням заявив матросам, що »сам« Богданов обіцяв йому дарувати життя, що матроси просто остовпіли. Справді допоміг один з матросів, мабуть Українець з походження, який підтвердив фантазію про Богданова. Звичайно ті сім чоловіка мабуть все одно булиб розстріляні, бо їх відправлено до Харкова в роспорядження »товарища« Антонова (якщо не помиляюсь будучого совітського полпреда у Празі), але на їх щастя »товарищ« Антонов в час їх прибуття до Харкова, був непритомний від піяцтва. Наших Січовиків тимчасом помістили в шпиталі, а звідтам вже сестри жалібниці й лікарі Українці допомогли їм втікти...

Трупи розстріляних під Крутами кинули большевики просто до ями, але, після відходу останніх, доокoличні селяне поховали їх по християнському звичаю й на могилі поставили хрест. Це дало змогу пізніше, коли вже Українці з Німцями вернули до Київа, викопати тіла замучених й привезти до Київа. В квітні, в самий розцвіт запашної весни прибула з Крут сумна валка. Тяжко було між тими, подібними між собою жахливою подібністю смерти мерцями, віднайти рідних, друзів, знайомих... А на слідуючий день потягнувся з двірця сумний похід. Лише заількома трунами не

*) Оскільки поспішно »відступив« штаб, видно з того, що частина студ. сотні, яка лишалася на стації, не помітила, як це сталося.

було нікого крім товаришів по шкільній лавці й зброї — це були гімназисти Галичани, що своєю кровю принесли першу жертву на вівтарі української соборности.

В супроводі тисячного натовпу тягнувся цей похід вулицями Київа. Зупинилися коло Педагогічного Музею, аби почути останнє слово пращання від представників уряду.

Dulce et decorum est pro patria mori промовив до поляглих голова Центральної Ради проф. М. Грушевський.

На Аскольдовій могилі, на березі Дніпра знайшли свій вічний спочинок жертви Крут. Не було тут лишень згаданого голови гімназійних зборів Павла Кольченка. Аж пізніше довідались, що Кольченкови вдалося втікти з большевицьких рук, але вже десь під Ніжином захопили його матроси з большевицького панцирника і після нелюдських знущань мертвого кинули на Ніжинському двірці.

На закінчення ще кілька слів. Буде перебільшенням називати Крути, як це часто роблять, українськими Термопілями. Не кажучи вже про те, що бій під Крутами не мав жадного стратегічного значіння, але й трагічна його розвязка блідне після тих гекатомб жертв, які з того часу й по нинішній день несе Україна. Одного лише не дасться цьому, може й незначному епізодові відібрати, це того чистого, нічим не скаламученого національного ідеалізму, який був в ті часи в українській молоді, і висловом якого був бій студентського куріня під Крутами. Бо дійсно тут ніяких інших моментів, чи то авантуризму, чи соціяльної помсти — факторів, що відогравали часто велику ролю в нашій боротьбі з большевизмом, не знайдемо. І не вина тої молоді, що порив її реальної користи не приніс. Якраз спомин про крутську трагедію мусить лишитись як грізне memento нашого українського невміння орґанізувати ті моральні сили, які в українстві є.

Батько повстанця

Спогад. Написала *Зинаїда Шепель*, сестра покійного отамана Якова Шепеля.

Ще місяць до Свят Різдва 1919 р. галицький пор. Володимир Колодницький сказав, що приїде до нас у гостину на свята Різдва зі своїм адютантом Павлом Лахом і разом з моїм братом — пок. отаманом Яковом Шепелем. Дуже втішилися ми, вичікуючи цих свят! Бо-ж для нас було щастям великим, гостити у себе любих гостей, братів Галичан. Та сталося не так, як сподівалися. За тиждень до свят приїхав мій брат Яків сумний, а ще сумнішу привіз вістку: що большевики наступають. Стояв мій брат тоді у м. Хмельнику, звідкіль перейшли до м. Літина.

Недовго прийшлось чекати на червоних гостей! Чотири дні до свят зісталось, як обступили село наше Вонячин. На щастя добрі люде нас вчас збудили (бо це серед ночі було), булиб нас всіх на місці тоді перерізали (як родину повстанця Шепеля). На другий день був поміж м. Літином, а с. Вонячином добрий бій повстанців з большевиками, після чого большевики хвилево відійшли. В день Святого Вечера мій батько вирядив спішно мене з братовою на сусідне село; а сам батько з мамою залишилися в дома. І знову на щастя сусіди дали знати, що большевики вже в селі; батько з мамою, втікаючи, переховались у сусідів. В перший день Різдва на розсвіті наскочили большевики, застукали батька у хаті; маму побили, хату сплюндрували - пограбили, а батька під баґнетами повели до Літина, з Літина до Винниці, де посадили на потяг і повезли до Київа, де мали батька розстріляти.

По дорозі на стації Козятин, служив сусід залізничником і пізнав батька. Батько був голодний — попросив бараболі, котру зараз-же почали пекти при залізній печі (бо це були ваґони ще так звані теплушки, себ-то віз товаровий мав по середині піч). Бараболі було обмаль, а конвоїри чотири чоловіки теж голодні були. Влучивши мент, коли конвоїри зайняті були облуплюванням бараболі при печі, — батько вискочив з ваґону в бігу потягу на сніг і ще з одним повстанцем; почули за собою пару стрілів; однак пощастило утікти, бо потягу у повному бігу не стримували. Та не довго тішився волею. За пять тижднів арештували батька другий раз на другому селі, схопивши його на вулиці. Винницький Ревком засудив його на кару смерти і тільки як старцеві 65-літньому ніби полекшили кару смерти, бо замінили на досмертну вязницю. Батько тішився і цим, бо чекав, що син вичуняє з тифу, на який якраз захворів був і не дасть загинути у тюрмі. Але батька цим разом не пощастило вирвати. Три дні перед приходом української армії, батька в тюрмі отруїли.

Наддністрянці в Таращанському повіті

Написав *Василь Задоянний*, сот. Армії У. Н. Р.

Уривок з приладженої до друку книжки: „Таращанський повіт в боротьбі за самостійність України“.

I.
Прихід Наддністрянців у повіт

З вибухом світової війни 1914 року, в маси українського народу почали ступнево напливати воєнно-полонені з австрійської армії, а між ними було немало й Українців з-над Дністра. Немало їх було дано і на Таращанщину до цукроварень, горалень, плянтацій цукрових буряків і на польові роботи по фільварках. Всі великі і малі підприємства голодні були на робочі руки з одного боку і мали охоту на визиск з другого боку. Щоби мати дешевого робітника, просто закидали уряди просьбами відрядити їм робітників воєнно-полонених. Ці робітники, в своїй якости, були — сіра маса, а також і ті Наддністрянці, котрі попали на роботи, були національно несвідомі і називали себе „русинами“, але попадалися поміж ними і національно свідомі одиниці. Оці національно свідомі додатньо впливали на своїх „русинів“ і внедовзі переороблювали в національно-свідомих.

В них пробудився інстинкт суспільного і загального співжиття зі своїми братами, котрих відірвали вороги від однієї родини. Наш нарід найшов у них співчуття. Їх захопила спільна праця чи то в полі, чи то при варстаті, вони почували себе як дома, хоча і приходилося працювати не по свойому фахові. Частенько траплялося так, що швець, чи кравець, або інший якийсь ремісник з міста працював на фільварковім при ріллі, а дитина села попадала до душної і гнилої атмосфери фабрики, чи то гуральні, чи цукроварні; спочатку почували на цих місцях якусь незручність, але після перших розмов з нашими людьми набирали відваги і робили як старі працьовники, менше переймаючися переміною фаху. І працюючі почували себе як дома, тим більше, що і наш нарід бачучи цих „австріяків“, що балакають по нашому, ходять до церкви, моляться і хрестяться як і наші, переставали дивуватися, а дивилися на цих полонених як на своїх людей і тільки однострій війська австрійського, який носили полонені, ділив цих двох братів, що розуміли себе взаїмно, але не сміли сказати цього отверто, боючися стягнути опалу на бідних полонених своїх людей.

II.
В перші дні революції

З хвилею повалення московського царизму, коли бувші народи московської вязниці підняли прапор революції, ряди національно свідомої української наддністрянської інтеліґенції отверто виступили з працею до національного освідомлення, як також і до культурно-освітньої праці. Приймали живу і діяльну участь в орґанізації „Просвіт“, читалень, хорів і вистав.

В той час як в Київі ще не спромоглися були підняти гасла самостійности, наша Таращанщина була вже підготовлена до прийняття соборности. Молодь з нетерпінням вичікувала тієї хвилини, коли їх українська влада покличе до чину, до війська для оборони дорогої Батьківщини.

В низу шуміло, було піднятися до збройного чину, а верхи балакали про єдність фронту для дальшої боротьби, але не для визволення свого рідного краю, а для зміцнення своїх ворогів Москалів, котрі навіть про вузьку і пресловуту автономію України і чути не хотіли. Яка, казали вони, „украйона“, то „південно-західний край єдіної нєделімої“. А всіх автономістів рахували авантурниками і ворогами Москви.

Нарід не угамовувався, а чим раз, то все більше хвилювався, кажучи: „по якого лиха наша влада панькається з Москвою? От взяли би і відокремилися, то був би московському посягненню на наш край кінець“.

Але це голоси з низів і далеченько трохи від Київа і вони не доходили до Центральної Ради. Там були глухі і сліпі до того, що робилося в низу і це було непростимим злочином тих, котрі взяли провід в свої руки. В дійсности замість роботи приходили до утопійних міражів, як безкровної революції, здобуття незалежности без власного війська. Носилися з думкою помирити і роззброїти цілий світ, в той час, коли ще самі не визволилися з московської неволі і не мали певности, що Москва погодиться на самостійність України.

Наддністрянці інтензивно, душею відчули, що Велика Україна, ще мала, як та дитина — потребує опікуна, потребує знання і вони ревно, не ганяючися за високими і поплатними урядовими посадами і надалі сиділи по фабриках і селах на злиденній платні, а часто-густо і без платні поміж народом, провадили освідомлюючу національну роботу. А роботи було не мало і їх орґанізаційний хист, якого бракувало Наддніпрянцям, робив те, що нарід з темного, забитого і затурканого московсько-царською жандармерією, після двох і пів вікової неволі — став національно свідомим.

На Таращанщині, треба сказати правду, це було більше, як деінде, помітно. Хоч, признаюся, не знаю, як де, але на Таращанщині Наддністрянці зробили те велике чудо, що з темного неосвіченого народу перетворили в національно свідомих патріотів.

На превеликий жаль призвіщ цих малих, що робили велике діло, у мене не збереглося, але я певний, що в народі збереглися їх імена і не загинула память просвітителів.

Я же можу висловити свій жаль з приводу того, що не є в спроможности подати призвіщ тих героїв, котрі спричинилися до національного освідомлювання Таращанщини. А імена цих славних треба би було занотувати, ще більше тому, що праця їх була не буденна, великої ваги і коштувала не малих зусиль, коли взяти під увагу і те, що не тільки вони працювали, крім них працювали Москалі і московські наймити — Жиди, але ці працювали над тим, щоб зруйнувати те, що будували перші.

Москалі зі своїми прибічниками вносили деморалізацію на села. Старалися про руїну, а не про освіту, старалися знищити, а не піднести національну свідомість, дурили людей, вносили розбрат і деморалі-

зацію, ганили наш уряд і провід, працюючи нам на загибель, а Москві на користь.

Ось чому я кажу, що праця і орґанізаційний хист, завзятість і самопосвята наших братів Наддністрянців були просто чудодійними і неоціненими.

Ще тяжче було їм працювати тому, що уряд не звертав ані на них, ані на нарід жадної уваги. І в цім їх заслуга. Нарід розумів цих малих і горнувся до них тоді, як жадна з партій не користалася ані симпатією, ані довірям у народі.

І коли би наш уряд спромігся використати в державному значінні той орґанізаційний матеріял, яким були Наддністрянці, то ми мали би зараз власну державу і здоровшу і міцнішу навіть від тих народів, котрі сотні літ жили самостійним життям.

Будь у нас орґанізація, не було би тієї анархії, яка запанувала і яку викорінити було пізніше дуже тяжко, а то і неможливо.

Перший Універсал 23 червня 1917 року, хоч і не задовольняв усіх, але переважаюча більшість просто боготворила Центральну Раду за цей перший крок починений на користь України. Всі провини, байдужність і ті промахи, котрі з перших же днів заснування Центральної Ради були нею зроблені, забулися і пішли в небуття. Нарід з гордістю перед чужинцями висловлювався і з похвалами відзивався про свій національний уряд.

Колиж 16 липня 1917 року зявився другий Універсал, то нарід просто захоплювався і твердо вірив, що крок за кроком Центральна Рада спроможеться побороти ті перешкоди, котрі зустрічаються на її шляху до творення своєї власної держави і прийде час, коли нарешті буде сказане останнє і рішуче слово про остаточне і безповоротне відокремлення України від Москви.

III.

Наддністрянці вступають до війська

Але мушу зазначити, що Наддністрянці не обмежилися тільки працею над освідомленням нашого народу.

Дня 13 вересня при Центральній Раді засновано Ґенеральний Секретаріят Військових Справ. На чолі Ґенерального Секретаріяту став досить енерґійний і знаний уже з першого зїзду делеґатів від армії, Полтавець Симон Петлюра.

Симон Петлюра ніяк не міг погодитися з мирною політикою Центральної Ради і діставши до рук теку міністра (секретаря) Військових Справ, заходився формувати Українську Армію.

І оце Наддністрянці привітавши цей крок з ентузіязмом, найшли потрібним вступити в ряди війська, щоб дати можливість Урядові довершити чин відбудови Української Державности.

Опустіли села, фільварки і заводи. Галичани подалися до міста постою українських військ до золотоверхого Київа.

Покинувши варстати, мирне і спокійне життя, пішли шукати шляхів, деб могли посвятити себе і життя своє віддати на захист Батьківщини.

Вище наведене привів для того, щоб показати ту працю і той шлях, яким пішли Наддністрянці опинившися волею Провидіння на Таращанщині і куди з неї подалися.

Їх діяльність, їх працю і заслугу, яку вони віддали братам Таращанцям, я рахував своїм обовязком закріпити для будучности.

Сотник Дмитро Вітовський на Волині

Подав — *І. К.*

Мало відома, а радше забута сторінка в історії Українських Січових Стрільців, це освітна праця Усусів на Волині 1916-1918 рр.. Як тільки Росія евакуувала Холмщину і Волинь і війшли туди австрійські і німецькі війська, українські політики поробили заходи, щоби добутися до „визволених“ земель і розпочати тут освідомлюючу роботу. Холмщину відразу захопили під свою опіку Поляки (ґенерал-губернатором в Люблині був ґр. Шептицький) і туди не можна було дістатися, але на Волинь з початком 1916 р. допущено УСС. Почалася тоді на терені округ Володимирської, Луцької і Ковельської жива орґанізаційна праця, ведена з великою самопосвятою стрільців, у відносинах незвичайно важких, недалеко фронту, серед малосвідомого, стероризованого війною населення, при недостачі всяких культурних засобів, серед перешкод зі сторони влади, — не праця, а справді боротьба, сіра, щоденна, нераз безнадійна... Союз Визволення України для допомоги цій праці відкрив тоді у Львові „Бюро культурної помочи для українського населення окупованих земель“; я довший час вів це бюро і познайомився докладно з цею многоважною працею УСС.; приходили до мене стрілецькі звідомлення, рахунки, кореспонденція ріжних людей, фотоґрафічні знимки. На основі цих матеріялів і власних споминів хочу дати характеристику діяльности стрілецтва на Волині — починаючи особою Вітовського.

Сотник Дмитро Вітовський приїхав на Волинь з початком лютого 1916 р.; призначено його до праці в Ковлі, як „вербункового офіцера“, тобто з обовязком приєднувати місцевих Українців до УСС. Але від початку ніхто не вірив в успіхи такої акції, — уважано її навіть небажаною, — і в дійсности сотник мав підготовити освідомлюючу освітну працю. Вітовський знайшовся на цьому незнаному собі терені в дуже тяжкому становищі, — не приділено йому до помочі ні одного стрільця, кілька місяців сам один мусів двигати весь тягар праці. На місці в Ковлі не було майже українського населення, всіх православних вивезли Росіяне, лишилися переважно самі Жиди. Зпоміж української інтеліґенції проживав у Ковлі одинокий Марко Луцкевич (пізніший посол у варшавськім соймі), аґроном по фаху, повний одушевлення для народньої праці, ідейний, роботящий, — він став до помочі Вітовському і при його вказівках сотник міг навязати звязки з селом.

Вітовський в першу чергу розглядав стан освітної справи. На Волині були до того часу тільки російські школи, треба було робити заходи, щоб на їх

Українська школа в Любомлі на Волині під проводом п. Асі Бігун 1916 р.

Гаврилко, Придніпрянець, досить відомий різьбар; великого зросту і кремезної будови, з буйною вдачею Запорожця, з добрим голосом, умів він промовити до мужика і добути його довіря; але його незнання німецької мови і „чхання" на зверхні форми, які так цінилися в австрійській армії, приводило нераз до траґікомічних подій...

Для допомоги шкільній акції, яку розпочинав Вітовський, Бюро культурної помочі в червні 1916 р. передало до Ковля три паки книжок вартістю 827 корон, а саме 1450 шкільних підручників, 286 книжок до діточих бібліотек і 500 корон готівкою на інші потреби.

В якім напрямку мала іти більша робота ковельського комісаріяту, про це писав мені один зі стрільців 24 вересня 1916 року: „Всі наші „хожденники в народ" зїхалися були в початках місяця, щоби обговорити дальший плян діла. І межи собою порішили, щоб місто ріжними способами стягати бідного мужика на несмачні маніфестації в честь ріжнородних, для нас цілком байдужих справ, — помагати селянству радою та, де вдасться, оборонити перед ріжними подлими інстинктами, яких тут чимало трапляється. — Дякуючи небесним, у нас вже трохи успокоїлося, люд зачинає знова повертати поволи до давнього, але це тільки в західніх окраїнах обох округів, бо в східніх людности майже нема, а де жмінка осталася, то радше там не показуватися... Тут пекло... тут ще війна!.. (До речі, богато подібних образків*) є у мене в фотоґрафічних знимках, які я при кращій обставині Вам передам).

„Товариші роблять, се треба вповні піднести. Але зрозумієте, що є двояка робота — або тільки зверхна, або дійсно муравлина. Я зовсім не назву роботою хосенною дійсно для нас — почіпати собі кокардок синьо-жовтих кругом, сказати людям „ви Українці" і кінець. Або, вишукати який небудь будинок, при-

*) Мова йде тут про фотоґрафії селян, повішених австрійськими військами, які переслано до Львова.

місце відкрити українські і тим способом захопити виховання молоді у свої руки. В листі з 2 травня 1916 р. (з якого залишився мені на жаль тільки витяг), Вітовський подавав такі пляни: шкільні будинки по селах є доволі гарні, часом дуже гарні, адаптації можна перевести силами і коштами селян: „опісля хочу оподаткувати всі села, так, щоби з евентуальною матеріяльною поміччю держави кошт удержання шкіл зовсім зняти з Галичини". Школи можна відкрити в таких селах: Вижва нова, Мизово, Кошари нові, Миляновичі, Торговище, Любитів, Витоніж, Білашів, Порськ великий, Радошин. Наука велася в одинокій школі у Вижві старій, а це завдяки заходам залізничого поручника Амброза Епштайна; учив там від 1 травня 1916 р. учитель церковно-приходської школи Євфимій Кужіль, з початку російською мовою, опісля українською; дітей було в І клясі 64, в ІІ-й 70; платили 25 копійок місячно. Заведення української мови селяне зустріли з одушевленням. В Ковлі була жидівська школа, але мали приїхати польські закінниці і заснувати польську школу; щоби цьому протиділати, роблено заходи заснувати українську школу, але православних дітей відшукано тільки шестеро...

У травні 1916 р. комісаріят УСС. в Ковлі збільшено до пятьох людей і від цього часу освітна праця могла розвинутися ширше. З перших помічників Вітовського особливою меткістю визначався стрілець Палащук, що був секретарем і правою рукою сотника; як звязковий приїздив він частіше до Львова за книжками і іншими освітними середниками і привозив вісти з Волині, яких не можна було переслати почтою. Оригінальною постаттю в комісаріяті був четар Михайло

Свято отворення української школи в Матієві 1916 р. Учителька Ан. Гайдучок.

бити таблиць зо дві, що се школа, тай дітей перед нею поставити і знимок наробити. Се не є жадна робота, коли мужик думає, що та школа то кара для його, або тягар який!

„Але зайти в село, вишукати мудрійших дядьків (є їх тут чимало), обговорити з нами справу, дати їм кілька книжок, прийти вдруге, втрете до їх, зробити громаді щонебудь хосенного, яку-небудь дрібничку — тоді дядько відчує, що той „Х“ добре йому бажає, тоді ті саме свідомійші самі о школу будуть прохати. Ми маємо на се приклади, се одинока метода, якою треба поступати і яку товариші одобрили. Говорім, що хочемо, але мужик скоріше мужикови повірить, чим воякови, хотяй би у його душа як кришталь була.

„Даймо громаді одного свідомого Українця — а тоді всяке діло скоро піде. І тисяч раз говорити громаді „ви Українці“, як нема між нею свідомої хочби одної одиниці — пропащий час. Дати громаді — чи радше освідомити гаразд двох дядьків є більше чим 10 шкіл примусових.

„А що за гарна душа тутешнього мужика! Що то за гарний матеріял до праці... Але треба відчути його душу, треба його думками думати... Дивишся на їхню теперішню нужду, то мимоволі жаль збирає чоловіка, — він не має вже нічого, тільки своє „я“ — наболілу душу і нужду, — але терпить... А хто з ним щиро поговорить, порадить, хто з ним обійдеться як з людиною (се велика рідкість!) — то дяка кінця не має. Ей, щоби то інші умовини, то праця кипіла би... а то колод під ногами, що й не перелічити...“

Протиставлення „муравлиної“ праці зверхній, маніфестаційній, був очевидно камінчик в город володимирського комісаріяту УСС. Володимирські стрільці під проводом енергічного четаря Миколи Саєвича від самого початку повели освідомлюючу роботу з великим розмахом, засипували свою округу книжками, заснували вже 8 шкіл, доставляли пресі матеріялів про місцеві відносини, — робота йшла в горячому темпі, про Володимир всюди говорено і писано, всі раділи стрілецьким успіхам. Але закид, немов то праця у Володимирщині була поверховна або заснування шкіл було передчасне, не знаходив річевих основ... це був тільки прояв розжалоблення, що у Ковельщині у тяжких місцевих умовах трудно було осягнути те, що осягнено у Володимирщині. Обі ґрупи стрільців йшли до тої самої мети, хоч і іншими шляхами, а такі сусідські „кваси“ бувають і при найбільш благороднім суперництві...

Учителі української школи в Ковлі (1916 р.): Іванна Петенська, Гриць Кадлубицький (управитель), Любов Волканович.

Вітовський у вересні 1916 р. перебував не в Ковлі, а при якімсь баварськім полку, мабуть ближче фронту. „Сотник Вітовський є дальше при Баварцях. Робить, що може, але робить. Вправді се за вузьке поле для його, але посів на нім виросте. Ліпше менше діло гаразд виконати, як паскудити велике“, писав той сам стрілець. Але Вітовський не почувався добре на цьому становищі — і на Волині взагалі. Його настрої віддає лист з 24 вересня 1916 р., який нижче даю в цілости. Він пише, що рішився кинути Волинь і вернутися до сотні в поле. „Мені вже досить делікатних дорікань, що „декуюся“, що „на мені завелися“ і т. д. Не хочу декуватися, — може спокійніше будуть спать всякі покликані непокликані кри-

Українська народна школа в Ковлі. 1931 р.

тики, коли на моє місце прийде офіцир польського леґіону. На жаль не можу виказатися таким білянсом своєї і попередної і теперішної роботи, який би можна метром змірити або фунтом зважити, тому й докори тим більші, що неоправдані..."

З цих слів перебивається великий жаль; але здається мені, Вітовський був у цім напрямку перечулений і занадто переймався тими „закидами", яких зрештою ніхто йому серіозно не ставив. В жовтні він виїхав на тритижневу відпустку і з відпустки мав уже іти в поле; але цей проєкт не здійснився, — мабуть команда УСС. не погодилася на це — і Вітовський лишився на Волині.

Сотника підчас відпустки заступав четар Гаврилко. Він разом з десятником Палащуком обіздив округу. „По селах збираємо всякий матеріял і оруду́ємо ним без рукавичок, без пардону супроти лайдаків і грабіжників, яких тут чимало. Військові власти по селах приймають нас дуже радо, часами і з поміччю приходять, та, що дуже характеристичне, чуємо з уст військових командантів похвали на українське населення... На селах дається відчувати голод — головно серед виселенців, яким вправді військові власти йдуть на поміч, але та поміч за мала... Відносини в ковельськім комісаріяті дуже гарні. Всі виїзджають кождого першого на села а 30-го вертають, — тай працюють, де що удасться... Ми подали були проєкт видати український православний календар для тутешньої людности, але та справа з огляду на короткий термін і посуху в друкарнях мабуть упаде. — В посліднім часі вдалося нам вишукати на далекій півночі від Ковля кілька інтеліґентних родин (2 поміщики), українців. — В селі Смідині, на північний захід від Ковля є одна старенька церков, ще з часів унії. Осталі образи та малюнки оглядав четар Гаврилко та твердить, що вони мають неоцінену вартість. Головно образ Марії, себто орнаментика на блясі до образу є дуже цінна. Образ сей забрав до себе Oberstleutnant Dvorak, командант трену II го корпусу в Смідині, ніби до переховання. Окрім того в тій церковці є старинні фігурки з дерева, ціховані примітивністю в найширшім розумінню цього слова". Наводжу цей стрілецький лист (з 6 листопада 1916 р.) як приклад, якими ріжнородними справами цікавилися стрільці підчас тих „відкривчих" експедицій по Волині.

Підчас неприсутности Вітовського розпочала науку перша українська школа в Ковлі. Населення вернулося до Ковля, а що польської школи ще не було, то до української пішли і католики. Учителями були УСС Гриць Кадлубицький і місцева ґімназістка Любов Волканович, пізніше також галичанка Іванна Пеленська. До Львова приїхав четар Гаврилко і Бюро культ. помочі передало через нього для школи бібліотеку з 270 книжок в ціні 112 корон.

Десь з початком листопада Вітовський вернувся з відпустки і взявся до більшої систематичної організації шкільництва. 6 листопада засновано школу в Матієві, почала там учити учителька Ангелина Гайдучківна з Галичини. До ковельської округи належала також школа в Любомлі, відкрита заходами володимирського комісаріяту ще 30 червня 1916 р.; учила там Ася Бігунівна з Галичини.

В грудні відкрилися для волинського шкільництва нові вигляди: з коша прислано на Волинь 16 суперарбітрованих стрільців - учителів. Вітовський сподівався, що дістане до Ковельщини 8 учителів, — він намічує собі села, в яких требаб у першу чергу відкрити школи. Але з заповіджених стрільців до Ковля приїхало ледво пять. Що таке сталося? Очевидно володимирський комісаріят УСС. по дорозі перехопив стрільців і розіслав їх по своїх школах! Всюди відкривалися нові школи, всюди дітвора чекала на учителів і Володимир шляхом „зловживання" привласнив собі учительські сили...

Вітовський попав у „капральську лють". В листі до шанованого загально посадника Володимира і голови володимирської Окружної Шкільної Ради сотн. Гната Мартинця з 3 грудня 1916 р. він виводить свої жалі: „Прошу приняти на себе досить несимпатичну місію: вичитати отченаш тов. С. Я особисто дуже не люблю, як хтось штудерує, бо з такої штудерації хісна ніякого нема. Був приказ ясний як на долоні, що він мав мені прислати половину з 16 учителів (кваліфікованих). Я все був слабий математик, але вже тільки знаю, що половина з 16 є 8. Тимчасом він прислав мені 5 учителів і в додатку одного правника, якого я не маю де примістити, бо учительської посади дати йому не хотять. Вже що як що, але таку роботу не мож ділити на рати, але пакувати як найскорше, що тільки сили. Дуже прошу вплинути на него, щоб „рештуючу" належитість (3!) сейчас прислав мені..."

Не знаю вже, як сотник Мартинець полагодив ці товариські кваси між обома комісаріятами, але в кожнім разі число стрільців у Ковельщині зросло і можна було відкрити нові школи. І так в грудні 1916 року засновано і обсаджено стрільцями українські школи в селах: Машів (Осип Демчук), Підгородно (Ілько Ткач), Головно (Яків Кобилянський), Гуща (Іван Мода), Згоряни (Михайло Мокрий), Селища (Корнило Савка), Олеськ (Олег Калитовський), Кузниці (Юрко Пернерівський); в січні 1917 р.: Нудижі (Іван Сембай), Перевісє (місцевий учитель Лука Захарчук), Городно (учителька з Галичини Михайлина Модрицька); в лютім 1917 р.: Стара Вижва (Іван Мойсей), Запіле (Осип Безпалко), Стара Гута (Роман Леонтович).

Заховалася статистика шкіл в Ковельщині з датою 7 лютого 1917 р., зладжена власноручно Вітовським. Всіх українських шкіл в окрузі було 17; учителів 19, в їх числі 13 стрільців, 5 учительок (4 з Галичини, 1 місцева), 1 учитель (місцевий). Дітей в 14 школах числено 1121, в сім числі 763 хлопців, 358 дівчат; православних 876, римо-католиків 45, жидів 200; по народности 877 українців, 44 поляків, 200 жидів; місцевих 1003, виселенців 118. Школи були приміщені: в давних шкільних будинках 6, в попівствах 3, в давних „монопольках" (крамницях з горівкою) 2, у волоснім правлінню 1, в давній біжниці 1, в приватнім домі 1. Щодо утримання шкіл, то дві були на коштах австрійської влади в цілости, одна на 60%, а решту давала громада; одну школу утримувало Бюро культ. помочі; в одній громаді батьки дітей платили по 2 корони місячно; при інших школах ця рубрика не зазначена. „Стрільці учителі побирають „льон" (заслуженину — Ред.) і релютум за цілий місяць наперед, се виносить тільки, що добра учительська платня. Крім того мають спеціяльні леґітимації, що в військових маґазинах можуть купувати віктуали в скількости припадаючій на одного чоловіка". При 4 школах були батьківські комітети. Відношення населення до школи: в 5 селах дуже прихильні, в 4 прихильні, в 3 невтральні, в 2 холодні; неприхильність, пояснює Вітовський, „оправдана вповні поло-

женням матеріяльним громадян, — боялися видатків; відносини ті з кождим днем поправляються". При 4 школах відкрито курси неграмотних, в інших не було підручників. В одній школі була діточа чайня. „Із сконфіскованих шкір роблю тепер для найбідніших дітей чоботята..." нотує сотник.

Фреквенція деяких шкіл була загрожена тим, що з цих сіл влада мала усунути переселенців, які творили значну частину учнів. Зате були підготовлені до відкриття школи в селах: Вижва нова, Вербка, Мізова, Новосілки, Кошарі нові, Датин, Облапи, Сереховичі, Смідин, Синово. Вітовський з відкриттям стримувався, поки не будуть наладжені фонди; на присилку нових стрільців-учителів не можна рахувати, треба обсадити школи цивільними учителями. Покищо сотник жадав 600 букварів для неграмотних, 400 букварів звичайних, 200 німецьких початкових книжок, книжок для лектури для старших.

Остання справа — висилка книжок привела до деяких непорозумінь між Вітовським та Бюром культ. помочі. Жадані книжки приготовлено в найкоротшім речинці — був такий звичай, що всі бажання стрільців на Волині щодо книжок і інших шкільних реквізитів ми виконували негайно. Але діло було в пересилці. Звичайно волинські комісаріяти присилали своїх людей і вони забирали паки з книжками; але тим разом Вітовський заявив, що не може нікого прислати, нехай виручить його збірна станиця у Львові. Станиця мабуть також не мала людей, чи може можности пересилки на Волинь (все тоді було обставлене військовими і воєнними приписами) — і транспорт довший час чекав у Львові на оказію. Тоді Вітовський знову попав у свою „капральську лють" і розсипався жалями під адресою Бюра: „Після вашої картки до мене, книжки запаковані ждуть, аж хтось звідси по них приїде. Та тому, що я звідси не все когось висилати можу, то книжки можуть спокійно ждати аж — хіба до покінчення війни. І так з вини самого Б. К. П. я стратив майже цілий місяць..." І дальше ще тяжчі обвинувачення: „Якраз сей факт з такою висилкою книжок дає мені притоку висказати те, що від довшого часу я міг спостерігати у відношенню Б. К. П. до Ковельщини. А може се відноситься тільки до мене самого? Коли так, то я дуже радо усунуся від всякої переписки, хай поладнає се хтось, до кого ви чи Б. К. П. має більше довірря..." (14 березня 1917 р.).

І знов як посередник мусів виступити сотник Мартинець, щоби лагодити ці стрілецькі кваси... На тім кінчиться моя переписка з Волині; здається в недовгім часі Вітовський залишив Ковель.

Вітовського особисто знав я небогато, говорив з ним мабуть тільки один раз, коли він з Волині приїхав до Львова. На основі цього короткого знайомства і переписки виробив я собі характеристику його особи, — не знаю, чи вповні вірну. Це була людина замкнена в собі, трохи шорстка і понура; не легко виявляв свої внутрішні цінности і тільки інстинктово можна було відгадати глибокі почування, якими він був переповнений. Був це спартанець, строгий для себе і інших. Цілою душею ненавидів кривих доріг, отсього ходження „на шварц", всяких „штудерацій". Здається він добре почувався на фронті, де життя було просте і нескомпліковане, де був тільки приказ і обовязок. На Волині, в окупованій стрефі, відносини були більш складні. Тут треба було рахуватися і з австрійською владою (яку часто репрезентували офіцери поляки), і з домаганнями Коша, що вислав сюди стрільців, і з опінією Галичини, і з недовірчивістю волинського мужика; треба було памятати, що це війна й обовязують воєнні закони і рівночасно працювати для майбутньої України, — перестерігати обовязуючих приписів і обминати їх, де тільки вдалося. Тут треба було якраз „штудерувати", ходити „на шварц", бути львом і лисом. Вітовський цього не вмів робити, — це було проти його натури. А коли вже мусів важитися на якийсь крок, що не був у згоді з „приписами", то здається, мусів наперед звести з собою важку боротьбу і довго потім це памятав. Це викликало у ньому стан перечулення, підзорливість, жаль до людей, переконання, що його не доцінюють, критикують, зневажають, — врешті ті несподівані вибухи лихого гумору, яких певно сам опісля жалував. Це була душа незвичайно праведна, чиста, характерна.

День 16 січня 1918 р. (ст. ст.)*)

(З рукописів пор. *Мих. Михайлика*).

Уже четвертий рік**), як кращі сини — свідома молодь — нашої Батьківщини в першій відвертій боротьбі з Москалями положили свої голови в нерівнім бою на ст. Крути. Пригадую той день...

Напередодні наша 4-та сотня І-ої Укр. Військової Школи була в окопах, які зробив „Студентський Курінь" за день по залізниці Чернигів — Ічня — Прилуки, що перетинала головну магістраль Київ-Бах-

*) До редакційної теки надійшли два рукописи бл. пам. поручника Михайла Михайлика: один цілком готовий до друку під повищим заголовком, другий в черновику, ширший змістом, бо обхоплює не лише події під Крутами, а й перебіг попередніх подій на чернигівськім фронті від 24. XII. 1917 ст. ст., дня виступу Першої Укр. Військової Школи на той фронт. Тепер, в річницю подій під Крутами, подаємо в цім числі першу статтю, що відкриває дещо нового в порівнанні до інших вже друкованих матеріялів про Крути. Автор цих статей, здібний боєвий і надійний старшина, родився в м-ку Глодоссах на Херсонщині в р. 1900. В р. 1916 зі школи лісових техніків був взятий до війська і в часі світової війни перебував в російських інженірних частин. За часів Центр. Ради бачимо його юнаком І-ої Укр. Військ. Школи, з якою бере участь в боях за Київ проти муравйовських загонів, за гетьманату був особистим адютантом Липовецького старости, при Директорії перейшов до повстанчої армії, пізніше на відпустці вдома заарештований пересидів якийсь час в єлисаветгородських арештах; вирвавшися з арештів, зорганізував повстанчий глодоський загін, з яким приєднався до Київської 4-ої дивізії. Останньою його посадою була посада адютанта 4-го куріня Низових Запорожців, з якої в 1921 році був приділений до Партизано-Повстанчого Штабу ген. Тютюнника. Від 1922 року на еміграції був лісним таксатором в Сарнах, а 1924 року нагло помер на серцевий удар, залишивши без жадних засобів дружину і малого сина. Велика кількість його мемуарів зазнала лихої долі: частину забрала поліція в часі ріжних ревізій, частину порозбирали „добрі люди".

**) Стаття очевидно писана в 1921 р.

мач. На ст. Пліски уже були московські війська під загальним проводом Муравйова, а на ст. Крутах стояли наші потяги, в яких містились штаби, резерв і амуніція. Тутже стояли наші два примітивні бронепотяги, а власне некриті ваґони з уставленими на них гарматами, обложені навколо мішками з піском, що служили прикриттям для 4-6 скорострілів.

По обіді сотник Б. наказав мені з трьома юнаками піти в розвідку на село, що лежало в трьох верстах від наших окопів в напрямку ст. Пліски. За допомогою селян і завдячуючи відвазі юнаків, з якими удалося підійти близько до ворожого розташування, виявлено, що ворог має два бронепотяги доброї конструкції, гавбічну батерію, до тисячі піхоти та до тисячі пятьсот матросів-балтійців. Таким чином на нашім відтинку було до трьох тисяч баґнетів ворога, добре заосмотреного з технічного боку. А нас... частина (250 душ) юнацької школи, сорок чоловік якогось вільного козацтва, яке в більшости складалося з темних елементів: російських старшин і т. п., що невідомо з якого приводу опинилися тут поруч з ідейною молодю — юнаками і студентами. Ці останні складали окремий „Студентський Курінь" в кількости до 300 душ, наскоро зорґанізований в Київі. В курені переважно була молодь, що перед тим не була при війську, а частина вавіть не уміла стріляти... Отсі сили мали обороняти найважніший відтинок фронту — шлях на Київ.

Смеркало, коли я недочекавшися післаного до штабу юнака-курієра, почав відходити з своєю стежею до окопів, згідно з даним наказом.

Надворі була відлига, туман, повітря вогке. Відходили тихо. Під ногами чвакало болото, ноги грузли в розталій ріллі. Навколо було тихо... Кождий з нас думав своє... У мене в памяти стояли слова командуючого тоді фронтом Шинкаря, до якого я ходив делеґатом від школи перед виїздом її на фронт: „Я вірю в правоту нашого змагання, тому сиджу в своїм кабінеті і працюю. Упущення Бахмача відкриває Москалям дорогу на Київ і загрожує існуванню цілої Республики. Може уже під цю хвилю Бахмач занятий ворогом і..." Ці слова я так і передав зборам школи і щира завзята молодь пішла до Бахмача. Пішла захищати цей вузол, що відкривав дорогу на Україну. А тут... Бахмач уже був занятий ворогом. Ми мусіли може вже завтра дати опір на Крутах, від якого залежало: здобути поновно Бахмач, або Москалі підуть на Київ. Про це розмовляли ми — чотири розвідчики, повертаючи до своїх, про це думали і цим були переповнені серця юнаків і студентів, що сиділи в окопах.

Вибухи над самими нашими головами кількох гарматних стрілен з наближеного ворожого бронепотягу припинили нашу розмову. Чому саме ворог обстрілював не окопи, а поле, що лежало перед нами, я й досі розгадати не вмію, але стрільна одно за другим падали між нами, а ми бігли. Тяжко було по грязюці бігти, падали... Один не встав. Ми підбігли і понесли його до окопів. На щастя юнак С. був лише контужений. Такий близький підхід ворога не віщував нічого доброго.

Перетомлені розвідчики пішли спати до ваґонів, а наша сотня вартувала в окопах.

Якісь крики на стації під самим ваґоном розбудили мене. Надворі було вже видно. Ранок 16-го січня — пригадав я. Навколо спала вся наша сотня, а рядом з нашим потягом став якийсь „ешалон", звідки доносилися крики... Вслухався. Говорили по московськи. Вийшов з ваґону, і саме тоді „ешалон" з Москалями рушив в напрямку Бахмача, де був ворог.

Я знав, що залізниця в трьох верстах в бік ворога підірвана, знав також, що Москалі з „ешалона" приєднаються до своїх, а тому скорше пішов до вартового старшини „по залозі", щоби розпитати, в чім справа.

Якийсь Москаль — вартовий старшина з вільного козацтва, пояснив мені, що то демобілізовані, перепущені через Київ, доїдуть до підірваного місця, а далі підуть пішки, потяг же повернеться назад.

Але не так сталося... Розібране місце залізниці було у нас під обстрілом гармат, щоби ворог не міг його направити, підійшовши своїми бронепотягами, а тут до 2 тисяч „демобілізованих" Москалів під'їхавши, вийшли з ваґонів і стали направляти за допомогою з ворожого технічного потягу правий тор залізниці. Заскочила несподіванка: чи стріляти було відразу, коли там купчилося до 2000 беззбройного люду?..

Наспіх розбудили нашу сотню (резерву). Сіли до ваґонів бронепотягу і поїхали. Був наказ: „Попередити, щоби не направляли залізниці, інакше стріляти з гармат і скорострілів". Не доїзджаючи пів верстви, спинився наш бронепотяг. Сотник Б. викликав охотників, які би пішли і передали наказ. Пішло нас шість юнаків.

Не дійшли на 300 кроків до юбри, як вона заметушилася, пішла сідати до ваґонів і... потяг рушив, а перед нами стояв на лівім торі залізниці той самий ворожий бронепотяг, якого ми бачили вчора на розвідці. Він кінчав направляти тор, щоби також рушити... в наш бік... на Київ...

Повернулися. Через наші голови летіли стрільна з нашого і ворожого бронепотягів, свистіли кулі, а ми бігли. Наш бронепотяг почав маневрувати, бо ворог щохвилини міг збити його. Ворожі стрільна рвалися біля самого потягу, в якім були вже ранені. Ворожий бронепотяг підступав все ближче і ближче. Лише три з нас вернулися, бо решта не могли добігти, а бронепотяг почав відходити.

Мені видно було три чорні густі лави матросів, що пішли в наступ. Спішилася сотня... Затріскотіли скорострілі, рушниці.. Видно було, як падали на снігу чорні постаті матросів, але присувалися вони все ближче і ближче. У нас уже було богато ранених і сотня відходила до окопів. Тут уже були розміщені до бою всі наші сили і чекали з напруженням рішучого моменту... А він наближався. Густі лави сірих і чорних постатей ішли у весь зріст. Змучена наша сотня пішла в резерву за рампу.

З окопів затріскотіли до сорок наших скорострілів, рушниці трьох сотень юнаків та частини студентського куріня.

Падали чорні постаті, за ними йшли нові, знову падали і знову йшли, одні за другими, і чорні і сірі лави... Наші окопи, стація і потяги засипалися ворожими стрільнами і кулями, але кріпко трималися наші... Посилали по набої до від'їхавших за півтори верстви потягів, вистрілювали їх, знову посилали... Але грізні вістки: „нема набоїв", „псуються скорострілі" пролетіли по окопах, а тут чорні постаті знялися, крики „ура", „слава", і все перемішалося... Стріляли один одного... Облилися кровю баґнети... Але вдесятеро більше ворогів перемогли. Почався скорий, вже неорґанізований відступ до потягів, а

Москалі з криком „ура“ кинулися до стації, яку охороняли 50 студентів, переважно з тих, що не уміли стріляти.

Вечоріло, коли зібралися майже всі вояки до потягів, що чекали і що кожної хвилі готові були рушити в напрямку Київа. Два ваґони, відведені для ранених, були переповнені, відвели третій. Сестри і санітарі наспіх перевязували ранених. Потяги рушили під вогнем ворога...

Уже в ваґонах сотні рахували свої ряди. Кожна не долічувала 5-10 юнаків, студентський курінь до 50 студентів.

Перетомлені всі спали в ваґонах, а на ранок встали на стації Бобрик, де разом з відійшовшим зі ст. Гребінки Кошем от. С. Петлюри, мали дати новий бій Москалям.

Сюди прибігли з Ніжина, занятого вже Москалями, два ґімназисти і передали, що на Крутах у вчорашнім бою залишилося до 300 забитих Москалів. Вониж принесли страшну вістку про розстріл 46(?! Ред.) студентів і милосерної сестри, захоплених до полону на Крутах.

Цей день, 16 січня 1918 р. ст. ст. був рішаючим днем успіху Москалів в їх поході на щойно звільнену Україну, день, якого не забуде історія.

Свідки слави недавнього минулого в Белзі

Написав — *С. Г.*

Мало хто знає, як кріваво записався на сторінках історії наших останних визвольних змагань старий, княжий город Белз.

Після переняття влади в перших днях листопада 1918 р., в цілій Белзчині йшла праця коло наладнання справного адміністраційного апарату та коло орґанізації військових частин, які мали стати завязком армії. Та не довго прийшлося радіти з успіхів праці, при закріплюванню основ молодої української держави. Прийшов кінець січня 1919 р. Тоді Поляки заняли залізничий шлях Рава Руська-Угнів-Белз аж по Кристинопіль. Правда — українські війська своїм протинаступом відкинули ворога до Белза, але мимо кількох наступів (головний наступ був дня 8. лютого 1919 р.), українським військам вже не вдалося взяти Белза аж до загального відступу з Белзчини, дня 15. травня 1919 р.

Після тих боїв, ціла Белзчина засіялася могилами стрільців УГА. Одні клали свої голови на побоєвищах, а другі, ранені, вертали домів і тут вмирали від ран. (В тих частинах було багато стрільців, які походили з Белзчини.)

З того то часу в Белзі лежить 100 підстаршин і стрільців УГА. Поховано їх в 8 могилах. А то: в одній збірній на громадськім пасовиську, в 5 збірних на громадськім цвинтарі і в 2 окремих теж на громадськім цвинтарі.

На горбку, коло залізничого двірця, де дорога Сокаль-Белз перехрещується зі залізничим шляхом Белз-Угнів, на висипаній могилі (на 1.80 м) і обгородженій деревляним, штахетовим плотом (ширина обгородженої площі 9 м, довжина 7·50 м), стоїть високий (6 м) дубовий хрест. Тут спочиває 22 стрільців, які згинули підчас відступу і наступу на Безл. Переважаюча частина їх згинула 8. II. 1919 р. Частини їх наступали від села Перемислова і в чистім полі попали під сильний обстріл ворожих скорострілів, уставлених між хатами на передмістю т. зв. „Заболоття“. Позбирали їх з поля і поховали — точніше — закопали, кілька днів пізніше, місцеві Жиди, на приказ польської команди в Белзі (здається на жадання спеціяльної української військової делеґації).

Щойно на весну 1922 р. створився місцевий громадянський комітет, який занявся висипанням могили, поставленням хреста та обгородженням її. Багато часу минуло, заки тому комітетові вдалося зреалізувати його завдання. Очевидно, не обійшлося без перешкод зі сторони „власть імущих“. До вoження землі дали підводи міщани і селяни зі сусідних сіл, а матеріял на хрест дали ОО. Василіяни з Кристинополя. З причини згаданих перешкод, хрест і паркан поставлено далеко пізніше...

До 1930 р. ніхто не міг подати назвиськ тут похованих стрільців. Щойно в тім році Філія Т-ва Охорони Воєнних Могил в Белзі і с. Цеблові, при допомозі студентів округи, почала переводити реєстрацію поляглих, в часі визвольних змагань, в судовій окрузі Белз і на основі тої реєстрації до тепер вдалося устійнити 18 назвиськ стрільців, які походили з Белзчини і яких тут поховано. То є: 1. Гладинюк Григорій, 2. Гриньків Іван і 3. Прихідко Іван зі Себечева, 4. Хмельних Володимир і 5. Когут Омелян з Довжнева, 6. Боднар Іван і 7. Сірий Іван з Жужеля, 8. Курка Павло, 9. Зінько Андрій і 10. Вергун Іван з Цеблова, 11. Коваль Василь з Прусинова, 12. Грицай Іван з Осердова, 13. Решетило Антін з Тушкова, 14. Кожан Іван з Перемислова, 15. Гриців Іван, 16. Назарок Андрій і 17. Булик Іван з Вербіжа, і 18. Цьона Петро з Городища варяжського. Всі з V. Сокальської бриґади.

Зовнішний вигляд могили є вдоволяючий.

Гірше мається з могилами на громадському цвинтарі.

Тут поховано 77 стрільців і 1. хорунжого УГА, а то:

I. Збірна могила 12 незнаних стрільців
II. „ „ 18 „ „
III. „ „ 32 „ „
IV. „ „ 6 „ „
V. Могила хор. Мацькевича Осипа
VI. Збірна могила 8 незнаних стрільців
VII. Могила стр. Стадницького Олекси.

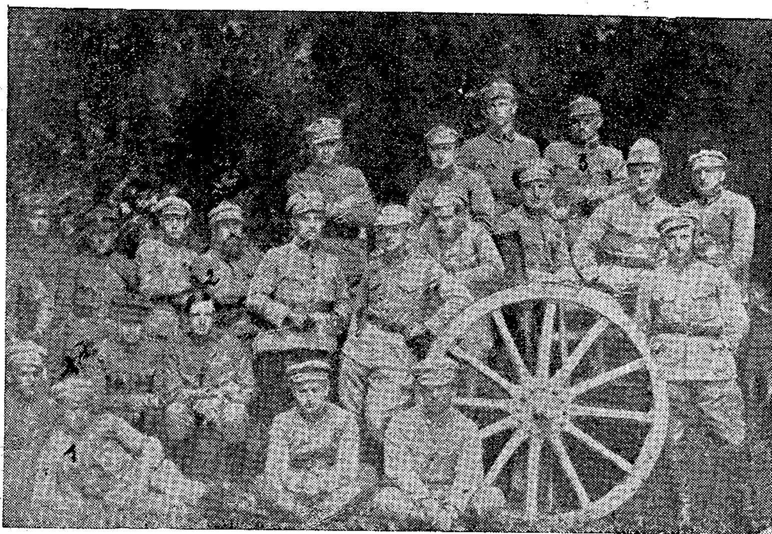
Пять перших лежить разом в південно-західнім розі цвинтара, коло брами, дві останні на середині цвинтара. Їх зовнішний вигляд є менше як вдоволяючий, хоч кожного року перед 1. листопадом їх поправляється. Старі провізоричні хрести, поставлені грабарем в 1919. році, розлітаються. На тих могилах кожного року 1. XI. правиться панахида за Поляглих.

До тепер не далося устійнити назвиськ похованих, за виїмком хор. Мацькевича і стр. Стадницького. Треба припускати, що тут поховані ті, які згинули підчас відвороту і наступу в західній частині міста (на т. зв. „Любельськім“ передмістю) і в с. Виткові та ті, які вмирали в польськім військовім шпиталі, приміщенім в будинку СС. Феліціянок в Белзі.

Так виглядають могили Тих, які лягли головами на старім побоєвищі, де вже, несповна тому тисячу літ, крівавилися дружини українських князів, щоби, як колись Ярослав, „во славі“ вмашерувати до Белза.

Зі споминів гарматчика

Уривок з денника хор. *Ст. Венгриновича.*

Старшина 3 гарм. полку УГА. Межибіж коло Проскурова. Липень 1919 р.

13. I. 920.
Плоти, коло місточка Крутів (15 верств до Дністра — Бесарабії, 30 верств до Бірзулі).

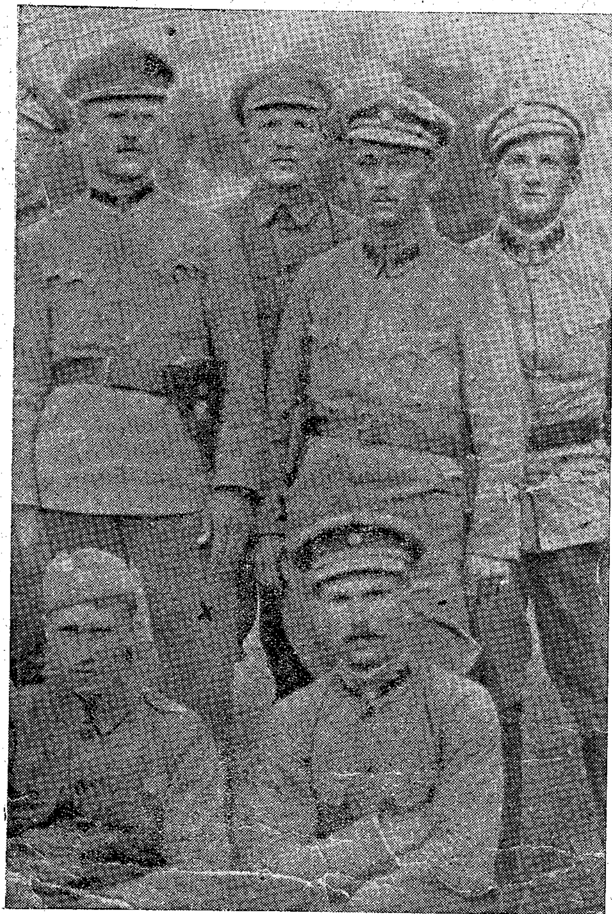
Село молдаванське. Люди говорять схожо до мови румунської, однак деяка ріжниця. Уміють також по українськи. Околиця чудова. Село розкинулось по горах наче моя Тарнава, в долині пливе річка, день соняшний начеб перші дні весни надходили.

Я вийшов на гору — за хату, глядів на село, на гори, на ряд тополь коло фільварку, на гурток хлопців і дівчат, які над річкою при звуках сільської орхестри крутились у танці. Сьогодня в них „Новий рік" зустрічають, велике свято.

Вістка розноситься, що наша Начальна Команда хоче зірвати з Денікіном — який хоче нас перевести на Кавказ чи Дон, а переговорюють з большевиками. Говорять, що наші в Жмеринці вже повнять службу з большевиками. За кілька днів будемо певно знати, скільки правди в цих поголосках.

19. I. 920. Софіївка.

Чимраз гірше й гірше. Все рветься — розпадається. Люди, один за другим, хорують і лишаються по дорозі. Мій старенький чура (40 літній) також захорів і лишився. Сам чищу коня, годую його.

І. Г. К., ІХ. Бриґада, 9 гарм. полк. Штаб 9 полку в Ольгополі 1920 р. Комендант пор. Бабій, чет. Юрійчук, хор. Кіцера. (Гляди „Історія 9 гарм. полку". Л. Ч. К. І. 1932).

Оба булавні захоріли, а ще вчора був один здоровий...

Що ночі пропадають коні зі стаєн, недавно вкрали нам цивілі шість, а цеї ночі чотири пропали. — Бачуть, що ми вже безсилі, ледви тягнемось обозами, то ще й обскубують нас поволи... вчора за нами зі села стріляли...

Колись наша батерія числила 80 людей — а може й більше, а нині 16 здорових...

Нині мають зліквідувати батерію, тих решту людей і кілька возів мають прилучити до іншої.

Вчора сказав мені господар: „Ви скоро будете назад вертатись, але так по одному... по два... попід плоти..."

Бачу, що до цього іде... а куди нам вертати. Чи може в Галичину... сотки верстов відси... Чи зроблю цю дорогу ногами — в зимі? Чи піду так, як мій чура і богато - богато інших, що десь у чужій хаті — на печі умирає на тиф?

Нині йорданські свята, а мені нічого а нічого на спомин цього слова не ворушиться в душі. Каменем став.

26. I. 1920. Богуславка. Херсонська ґубернія.

Степ тай степ. Питай дороги в яке небудь село, то все одержиш відповідь: „Прямо".

Їдеш і їдеш і нічого перед собою не бачиш, ні ліса, ні деревини... тільки трава й будяки з під снігу виглядають, цілі лани соняшників і кукурудзи, що видко не мали часу зібрати...

Денеде побачиш мале стадо свиней або баранів... ходять собі спокійно по степу, ніхто їх не стереже, ніхто й не краде... це знак, що десь недалеко буде хутір, або сільце.

Аж тепер зрозумів я те, що колись читаючи — дивним здавалось, що Запорожці заїхали в хутір, а коні пустили в степ пастись...

Колиб у нас так пустив, то певно два дні опісля шукав би коней, а тут рівно... на десять верстов їх побачиш.

З права й ліва пасмо низьких горбів, а серединою долина. Станеш і глянеш кругом, то певно начислиш 8-10 могил — курганів, один ближче, другий дальше, а інший аж ген-ген на обрію.

29. I. 1920.

Куда дорога до Кассель, питаю селянина, перед котрого хатою затримав коня.

— Їдьте прямо на сонце, так чуть-чуть на ліво від сонця, — і вказав мені рукою на червоне — заходяче сонце.

Я поїхав. Минув один горб — другий, а завсіди гляджу в ту сторону, де червонів небо... виїзджу на третю гору й бачу в цій стороні, де заходило сонце, вежу костела німецької кольонії Кассель. Якраз вежа прикрила мені кружок сонця...

Підїзджу ще ближче, показуються — наче з під землі виринають — фіолетні криші домиків, показується ціле село.

30. I. 1920. Кассель.

Перенесли мене до іншої батерії. Страх не хотів їхати. Тут усі мені знайомі — зжився з ними, а нагло приказ: „Хорунжий Венгринович враз зі своїм службовим верхівцем перенесений до батерії 5/8, де має сьогодня зголоситись".

Сів на коня, привязав свій наплечник з усім своїм мізерним майном до сідла і поїхав.

На дворі мороз — аж тріщить, ще й вітер курить снігом, на кільканацять кроків нічого не видко...

Їду сам один степом, держусь цього напрямку, який мені рукою вказали...

Минаю поля соняшників, високе бадилля — наче ліс — бє мене по колінах, хоче зі сідла струтити... минаю лани незібраної ще кукурудзи... кінь спотикається на грудах... бродить снігами... десь заяця пробудить зі сну.

Я рукавиць не маю. Змерзне одна рука, тоді ховаю її в кишеню, а поводи беру в другу й так на переміну грію обі руки.

Як перемерзну в ноги, тоді зіскакую з коня й біжу в долину, що тут „балками" звуть, а моя кобилка наче собака, біжить сама за мною...

Всетаки відморозив собі руку й ноги. На пальцях виросли міхурі, як мала бульбочка.

Добрий хазяїн — Німець проколював їх нині рано й смарував жовчю зі свині.

Гарна кольонія. Хати криті дахівкою, стайні з підлогами, теплі — наче кімнати, до стайні вхід просто з хати — не потрібує через подвіря йти.

Нема порівнання з тими шіпками, які для худоби будують Українці, зі шувару й глини, де худоба майже на дворі стоїть.

На кождім подвірю керниця зі журавлем, у селі власний млин паровий, навіть своя міліція — охорона села.

У хаті кімнати тапетовані, підлога воскована, на стінах годинник... одним словом: це Німці.

Мушу записати, що оба хлопці з мого села Марців і Скарбінець померли на тиф в полевій лічниці в ваґонах. Перший (24. I. 1920.) похований у Веселому Куті, другий коло стації Мардарівка.

10. II. 1920. Ташлик. (Над самим Дністром — теперішньою границею Румунії).

Нагло вернувся ґенерал Ціріц з Одеси. Говорив там з анґлійською місією... обіцяли випустити наших інтернованих з Домбя (може й мого тата), вернув і дав приказ: Галицька армія враз з Денікінцями переходить Дністер, до Бесарабії — Румунії, де остане під опікою Анґлії.

Зробився рух. Посипались дальші накази: з Начальної до Корпусів, з Корпусів до Бриґад і дальше до полків — курінів — батерій.

Хорих до Тирасполя — до лічниці, там лишаються... поучити їх, щоб по виздоровленню також перейшли Дністер і шукали Галицької Армії...

Пушки забрати з ваґонів. Маґазини: цукор, муку, овес розібрати по возах, — хто скільки може, що

48. лінійна тяжка батерія 1/I. Сот. Гриць Сенечко, чет. Альфред Козак, хор. Ант. Янченко, хор. Товтскуль, чет. Босий. Чечельник, в лютім 1920 р.

не дасться забрати, залишити цивільному населенню за поквітованням.

Вислати розвідчих старшин, щоб винайшли перехід через лід, поговорити з румунськими властями.

VIII. Бриґада переходить дня 9. II. 1920, о 6 год. вечером, збірка цілого III. Корпусу в Кишиневі.

Так і сталось. Хорі зі санітарним потягом відїхали до Тирасполя, батерії поздіймали свої пушки з ваґонів, усе майно, що було в ваґонах, позабирали на вози, місця на леду вишукали...

Нагло, в останній день, в кілька годин перед переходом армії приказ:

„Перехід через Дністер неможливий!"

Що сталось?! Така зміна... Ми перейшли на сторону большевиків — під команду полковника Шаманека. Вертаємо назад до Бірзулі — Жмеринки...

Говорять, що Одесу заняли Галичани, що там вже синьо-жовті прапори, що Україна буде мати гетьмана.

Я відїзджаю завтра 25 верстов на північ, як реґулюючий кватирами для нашого полку.

18. II. 1920. Найдорф. (Німецька кольонія).

Тільки в казці можна таке читати, яке сьогодня в нас діється. Ті большевики, яких так ще в Галичині боялись, яких під Київ і за Київ гнали... тепер наші союзники.

Наша армія зоветься тепер: Червона Галицько-Українська Армія.

Коло нашої команди повіває червона хоругов, у нас на шапках червоні відзнаки.

По селі ходять наші стежі й большевицькі, одні других здержують:

— Стой! Кто ідьот?

— Галичанська стежа!

— Ну так, то поступай!

Перейдуть — поздоровлять себе:

— Здраствуй товаріш! — Здорові були!

Тоб ще байка. Нічого собі. Та кілька днів цьому, глядимо крізь вікно, надїздить у село богато кавалєрії, всі вулиці повні, може з півтора тисячки їх надїхало.

Виходжу на дорогу, питаю: що за одні.

— Денікінці!

Я здурнів, відки тут Денікінці взялися.

Щастя, що вечер був і мого червоного на шапці не бачили...

А воно от що. Хотіли перейти через Дністер — до Румунії й ця ніби згодилась на перехід, а коли вже ввійшли на лід, почали Румуни з другого берега стріляти... і вони тепер не мають куди подітись. Перебиваються крізь большевиків до Поляків, або Петлюри...

Довідались, що Петлюра десь коло Уманя, то хочуть з ним злучитись.

Нещасливі люди.

Довідались від мене, що в селі кватирують Галичани — ціла бриґада, то й втішились... намовляли нас, щоб ми йшли з ними до Поляків.

Декотрі ще не знали, що ми перейшли до большевиків, а декотрі, що знали, також нас не зачіпали, бо розуміли, що іншого виходу для нас не було.

Вони також п рейшлиб, та тільки не знають, що зробилиб з ними большевики... бояться, щоб не вирізали.

Бували й такі, що коли бачили, що вже окружені — нема їм виходу, то самі себе стріляли.

Большевики покищо погано мені представляються. Реґулярного війська тут не було, перейшли десь мимо нашого села — до Тирасполя, а ті, що заїздять, то правдиві банди. Без старшин — без карности, без власної кухні. Заїдуть у село з червоними тасьмами на шапках, беруть коні у Німців або міняють: свою шкапу лишає, а доброго виводить зі стайні.

Ходять по хатах, кажуть собі варити — пекти, що тільки захочуть... недавно зрубали голову одному хлопцеви зі села, що мав ніби служити в денікінській армії.

Та ще коби це військо, а то бувають діти 13-14 літні, кріс волочиться йому по землі, відай тільки тому пішов, щоб собі доброго коня зрабувати й героя вдавати.

Село дуже гарне. Три церкви: лютеранська, баптистів і реформаторів. Одна — лютеранська подібна до церкви, бодай вежу має й хрест, а прочі без вежі — без хреста.

Заходив до них у неділю.

Два ряди лавок, по одному боці жінки, по другому мужчини і то противно як у нас, на переді старші, по середині молоді, а в самих задніх лавках — діти.

На престолі святе письмо — переклад Лютра, хрест і дві свічки.

З боку піч, бляшаний комин виходить на двір.

На стінах пусто, ні образу, що найбільше якийсь цитат зі святого письма.

На переді — на стіні таблиця, де виписані псальми, котрі цеї неділі мають співати.

Пастора нема (один на три села), тому заступає шкільний учитель. Сідає за катедру, проводить у голос молитву, читає проповідь з якогось підручника. (На память проповідувати вільно тільки пасторови). Потім співають виписані на таблиці псальми, потім знову молитва й виходять. Грають орґани. Виходять по порядку. Мужчини ждуть, поки не вийдуть жінки, діти — поки старші.

У хатах Німців так чисто — гарно, постіль біленька наче сніг, гостинні... що радше ту приповідку „український нарід гостинний" прикласти до Німців.

Чуюсь наче в себе, в хаті. Рано принесе наша хазяйка кави — булок, обід — вечерю також дає, а за плату навіть не згадий.

Коневи дають сіна — полови — кукурудзи.

Коні мають Німці чудові. Чорні — високі, грива — хвости по землю, запряже в саночки, то гонять як вихор.

Вино мають власне. Пють його богато.

Захотів раз щось читати. Попросив: „Neues Testament". Приніс мені Німець, поклав на стіл і сейчас повиганяв дітей з покою, зачинив двері, лишив мене самого лиш з книжкою на столі.

У них читати Святе Письмо це якась святість, не вільно перешкаджати, не вільно при цьому курити папіроса.

Є тут на Вкраїні одна також цікава віра, чи секта т. зв. Штундисти.

Був раз у них у їх церкві а радше у хаті сходин.

Звичайна кімната, на стіні 10 заповідей Божих. Святкують суботу. Не признають нічого, тільки Святе Письмо. Женяться лиш поміж собою. Горівки не пють. На гробах не ставлять ні хрестів — ні таблиць, бо память — кажуть — має бути в серці.

Святе письмо знають майже на память. Навіть малі хлопці навчені на кожде твоє питання відповісти цитатом зі Святого Письма.

В цьому селі, де я був у їх хаті, істнує ця секта всього 6 років. Спершу приняла її одна родина, а тепер вже коло 18 родин.

Я зауважив, що зібрались там самі свідоміші одиниці, які трохи думають, яких темнота і захланність тутешніх батюшок відвернула від православної віри, а впхала в секту.

Посидів я в їх кружку щось дві години. Самі молоді парібки й дівчата. Їх кружок — наче одна рідня. Згадались перші Неофіти у катакомбах, переслідувані а однак щасливі, бо віра в Христа додавала їм потіхи і скріплення.

23. II. 1920.

Прийшов приказ по всіх Бриґадах вибрати шістьох членів до Революційного Комітету: „Рев-Ком"... трьох старшин і трьох стрільців, які наглядалиб над порядком у бриґаді, які заступалибся за жалобами стрільців, булиб посередником між стрільцем а Командою.

З історії козацької артилерії

Написав — *І. К.*

Коли говоримо про козацьку артилерію, повстає в нас уявлення, що козацька „гармата“ була така сама оригінальна і своєрідна, як інші сторони козацького військового життя; в популярних підручниках історії України стрічаємо навіть малюнки „запорожських“ пушок, що мовби то є доказом цеї самобутньости. Але того роду загально прийняті погляди треба брати з деякою резервою. Артилерія від самого початку свойого істнування мала характер інтернаціональний: винаходи, уліпшення, нові типи пушок переймалися з одної країни до другої і про якісь національні чи державні окремішности в системах і формах артилерійського мистецтва говорити можна хіба виїмково. Щодо України, то в часи козаччини розвиток техніки не стояв у нас так високо, щоби артилерія могла тут прийняти якісь окремі форми, — до нас приходили готові типи зброї з заходу і як де навіть були власні майстерні пушок, то в них тільки наслідувано західні зразки. Тим більше серед козаків, на Запоріжжі, далеко від культурних осередків важко сподіватися якихсь нових винаходів в цій ділянці, — треба радше здогадуватися, що козацькі пушки були таких самих типів, як всюди інде в Европі. Ориґінальність козацької артилерії могла проявитися хіба тільки в тім, що деякі типи пушок прийнялися більше як інші; козацьке військо мало своєрідну орґанізацію і тактику і до неї повинна була примінитися також служба артилерії.

Ґен. Зелинський, командант І. Української Дивізії зі своїм штабом 1918 р.

Ці теоретичні розважання можемо провірити на основі історичних матеріялів, яких до козацької епохи є доволі богато. В першу чергу займемося історією козацької артилерії до половини XVII століття, тобто до повстання Богдана Хмельницького.

Козаччина розвивалася на Запоріжжі від кінця XV століття, але артилерію серед козаків стрічаємо аж на ціле століття пізніше. Се зрозуміла річ; перші козацькі ватаги не мали постійного осідку на Низу, переносилися з місця на місце, вели тільки партизанську боротьбу з татарами; не було відповідних умов до утворення трівкої оборонної системи. Пушок не було навіть на першій Січі, яку заснував Дмитро Вишневецький, на Малій Хортиці біля 1550 р. Козаки боронились від турків тільки з рушниць. Перші вістки про пушки в козацьких руках маємо щойно з 1580-их років. В 1583 р. козаки зруйнували турецькі замки Ягорлик і Бендери і забрали звідтам пушки; польський історик Бєльський в тім самім часі згадує, що козаки на Томаківці мають „гарматки“, добуті на турках. Отже перше джерело, з якого пушки прийшли на Запорожжа, була турецька здобича.

Відділ скорострільців С. С. 1918 р.

У перших війнах проти Поляків в 1590-их роках козаки добули знову пушки з українських замків. І так Криштоф Косинський 1592-1593 р. мав пушки з Білої Церкви, Богуслава, Трипілля, Переяслава, Києва; „козаки силоміць позабирали гармати, котрі ліпші, порох і всю стрільбу“, пише сучасник. В бою під Пяткою 2 лютого 1593 р. Косинський втратив 26 пушок. Пару літ пізніше Наливайко з своїми товари-

шами загорнув артилерію з білоруських замків Слуцька, Бобруйська, Могилева. Наливайка Поляки славили як „прегарного пушкаря“, — а з його походів і боїв видно, що він умів справді орудувати артилерією. З Молдави на Поділля 1596 р. він „ішов табором і в таборі мав до 20 пушок і чимало гаківниць, мав піддостатком пороху, а до кождої пушки казав прикувати пушкаря“. Пізніше, як знайшовся у безвихіднім положенню, не видав своєї артилерії, а пушки затопив у ріці, а порох і кулі закопав в землі. Дальше над Солоницею під Лубнами, де Наливайка разом з Лободою взяли Поляки в облогу, козаки серед табору виставили деревляні зруби, набиті землею, на них поставили пушки і так відстрілювалися. При здачі козаків 26 травня 1596 р. Поляки забрали 24 добрих пушок і кільканацять попсованих.

Але запорожське військо вирівнало ці страти новими здобутками. Кілька пушок козаки дістали з Австрії, коли 1594-1595 р. ходили на підмогу цісареві проти Турків. В московськім поході 1604 р. в козацькім війську була „добра гармата — кілька пушок“. 1616 р. запорожці втратили знову кілька гармат — добули їх Турки підчас облоги Січі. У хотинських боях 1621 р. в козацькому таборі було 23 пушки. 1628 р. у поході на Татар запорожці добули 20 пушок, 1630 р. у боротьбі з Поляками під Переяславом знову кілька гармат, між ними три більші. В поході під Смоленськом 1632 р. козаки мали 10 полевих або полкових пушок. 1637 р. у поході на Поляків у козацькім таборі було 10 пушок. При здачі під Боровицею у грудні 1637 р. запорожці видали Полякам біля 10 пушок.

Як з цього перегляду видно, козацьке військо у поході мало звичайно до 10 пушок, а виїмково 20. Супроти цих означених цифр, треба брати критично загальні звістки про велике число артилерії у козаків, що стрічаються в деяких жерелах. Так пр. 1600 р. князь Ружинський передає чутку, що на Запорожжі є пушок і гаківниць сто або й більше; знову Боплан оповідає, що у Військовій Скарбівниці за порогами козаки переховували велику силу пушок. Ці звістки можуть бути настільки вірні, що козаки стягали на Запорожжа багато всякого военного матеріялу, також і пушок — але серед цих засобів тільки невелика частина надавалася справді до ужитку. Число більших пушок, з якими можна було іти у похід, не переходило поза 20, — решта це мабуть дрібні штуки, як пр. гаківниці, що були властиво не гарматами а рушницями.

Козацькі пушки, як ми вже бачили, були ріжного походження: місцеві, з українських замків і міст, австрійські, турецькі. Під Боровицею 1637 р. очевидець, що оглядав пушки добуті на козаках, вичисляв їх так: три гармати були з іменами цісарів, четверта мала арабський напис, пята „гладка без писання“, шеста „кручена київська“, інші взяті козаками з міст. Припадково знаємо докладніше про три австрійські пушки. На них були написи „Ferdinandus me fecit“, „Rudolphus Secundus Imperator,“ — пушки були отже з часів Фердинанда I (1521-63) і Рудольфа II (1576-1612); козаки дістали їх певно в поході 1594-95 р. Вони цінувалися дуже у запорожськім війську, — бачимо їх під Смоленськом 1632 р. і під Боровицею 1637 р. Що-до місцевих пушок, то — як знаємо з інших жерел*) — їх відливано найбільше у Вильні, також у міській людвисарні у Львові; може була відливня й у Київі. Але не маємо ніяких звісток про те, щоби козаки самі робили пушки, — правдоподібно в тім часі запорожці мали тільки пушки чужого виробу, козацькі пушкарі щонайбільше направляли розбиті гармати.

Що-до типу пушок, то не було тут, очевидно, ніякої одностайности, бо пушки були ріжного виробу і з ріжних часів. Що-до матеріялу переважали мідяні пушки: під Хотином 1621 р. було 20 мідяних пушок і 3 залізні. Якого калібру і величини були козацькі гармати, про це важко сказати щось певного. У поході 1632 р. стрічаємо назву полевих або **полкових пушок**, — інакше це „реґіментові“ пушки, малі пушки, що вживалися при полках у поході. Старовольський у брошурі „Eques Polonus“ 1628 р. подає звістку, що козаки мають мосяжні пушки, таку пушку везуть на возі, запряженім одним конем, — це вказувалоб, що пушки були легкі, невеликого калібру. Не значить те, щоби козаки не мали й тяжчих гармат, — але такі легкі пушки найкраще надавалися до козацького способу воювання, до швидких рухів у важкім, бездорожнім терені. В інвентарі замку Острожських в Дубні 1616 р. згадуються „**гарматки козацькі**, на возі обкованім обшиті (скірою),“ — можливо, що легкі пушки називано в тім часі „козацькими“. Підчас морських походів, на козацькій чайці було 4-6 легких пушок, які Боплян називає фальконетами, — це також калібер один з найменших.

На чолі козацької артилерії стояв обозний, при кождій пушці був окремий пушкар, до коней були фірмани. В реєстровім війську 1600 р. обозний діставав плату чвертьрічно 30 зол. (так само як полковник), пушкар 12 зол., фірман 3 зол.; на олово і порох діставало військо 500 зол. Для охорони артилерії був окремий відділ піхоти, 200 люда. В часі походу пушки розділювано звичайно так, що частина їх була на чолі табору, частина по заду.

Порох і кулі козаки виробляли самі. Селітру брали із степових майданів себто розкопаних могил, — добуванням займалися окремі „селітерники“, яких на Придніпрянщині було немало. Руда знаходилася в руднях, які траплялися в багнистих околицях. У хотинськім поході 1621 при 23 пушках було 12 міхів з кулями і порохом.

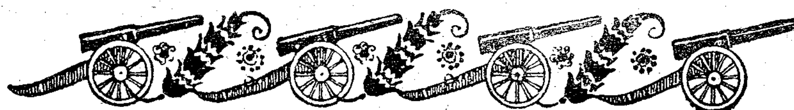
Звичайне пристановище артилерії в 1630-их роках було в Корсуні. Для гарматної обслуги козаки домагалися все „стації“ тобто приміщення по домах і харчів; нераз жадали також плати на коні, шори, одіж для погоничів.

Артилерія уважалася найціннішою власністю запорожського війська, „військовим скарбом“, „клейнотом“. 1633 р. козацькі пушки поблагословив митрополит Петро Могила. Як мав бути похід, давали приказ збиратися до „гармати“, — вибір військової старшини мав також відбуватися при гарматі. В 1637 році перевезення артилерії з Корсуня на Запорожжа було гаслом повстання проти Польщі.

---

*) Початки артил. на Україні, Л. Ч. К. 1932 р. ч. 1.

Література: М. Грушевський, Історія України Руси т. VII, VIII ч. 1.; Sprawozdania Komisji hist. sztuki т. VI с. 210.

Окремий Стрілецький Запорожський Курінь в Галичині*)

Написав — *Р. С.*

Дня 15 квітня Окремий Стрілецький Запорожський курінь, відступаючи враз з цілою Армією УНР на захід перед червоними Москалями, розташувався на ст. Кузьминчик біля Гусятина.

16 квітня командант куріня поїхав за Збруч до м. Гусятина, щоб порозумітися з галицьким командантом III Відтинку Східнього фронту отаманом Мартиновичем відносно співділання на випадок наступу большевиків, чого треба було очікувати кожної хвилини. Отаман Мартинович вияснив, що має виразний наказ своєї влади обмежитися пасивною обороною р. Збруча, себто не допустити большевиків перейти на територію Галичини, але й самому не переходидити на лівий берег і тому допомога, на яку на випадок бою з червоними мігби лічити курінь, формально полягатиме лише в підтримці артилєрією і в забезпеченні куріня від обходу обороною переправ через Збруч на його крилах. Виходило, що міг курінь лічити на активну підтримку навіть у випадку, колиб ситуація сприяла його льокальній контрнаступовій акції. Однак старий вояк отаман Мартинович дався легко переконати, що не буде його вини в тім, коли його вояки свавільно перейдуть через Збруч, щоб підтримати Запорожців, бож знищення ворога перед відтинком найбільше забезпечувало оборону Збруча. З огляду на такий стан річей між обома командантами було вирішено, що все одно, незалежно від висліду очікуваного бою, курінь потім перейде за Збруч і займе позицію в м. Гусятині, маючи на крилах Галичан — правіше в районі палати Голуховського, лівіше на ф. Криничка (Керничка) по одній сотні. Резерву відтинку в складі двох сотень отаман Мартинович тримав у східній околиці с. Чабарівки. Отаман Мартинович поінформував команданта куріня про те, що його вояки є молоді хлопці, які ще не були в боях, і тому він дуже на них не покладається, а навіть пропонував, щоб курінь заразже перейшов на територію Галичини, бо відворот в обличу ворога може викликати паніку серед них. Однак командант куріня не вважав за можливе переходити за Збруч на очах Галичан без бою, про що й сказав отаманові, просячи ще раз про підтримку артилєрією. Отаман Мартинович охоче приобіцяв цю підтримку. Він мав дві батерії, одну з них 105''', яка стояла на позиції в лісі, що при палаті Голуховського, недалеко від коти 292. По цій нараді командант куріня відїхав до ст. Кузьминчик, але в дорозі туди вже почув стрілянину, з чого зрозумів, що бій з червоними розпочався.

Ще 15 квітня, очікуючи наступу ворога, командант куріня оглянув терен, щоб підготовити оборону. На південь од с. Кузьминчика на височині 306 були старі ще з часів світової війни окопи. Була це зручна тактична позиція, бо височина панувала над цілою околицею, забезпечувала мости через Збруч — залізничий і звичайний в Гусятині, а боронити її могли невеликі сили. Лише шанці не давали належного забезпечення перед артилєрійським вогнем, хоч це й не було страшне, бо большевики не посідали, як до цього часу, гавбиць. Командант куріня помістив на цій височині одну сотню з кулеметами, а решту піхоти розташував в резерві за правим спадом гори. Дня 15 і 16 квітня висилав командант куріня кінну розвідку в напрямку на сс. Кутківці-Івахнівці, але 15 квітня розвідка ще не була виявила наближення ворога*).

Приїхавши до куріня біля години 14, командант пішов на верх гори 306, звідки, як на долоні, було видно наступаючих большевиків. — Були вони в значних силах, обстрілювали артилєрійським вогнем з батерії та панцирного поїзду височину і ст. Гусятин, видно було, що тяжкі кулемети тягнули в розстрільній коні. В тій самій хвилі почали стріляти галицькі батерії, але стрільна їхні шкоди ворогові принести не могли, бо галицький обсерваційний артилєрійський пункт на височині 300 доброго нагляду не давав. Запорожці тихо очікували наближення ворога. Тимчасом командант куріня наказав, щоб потяг з господарством переїхав за Збруч, аби ворог випадково не трафив у його. Коло години 16 большевики вже наблизилися на віддаль до $1^1/_2$ клм. і почали обстрілювати нашу позицію з кулеметів. З північного боку вони почали скупчуватися за тором, зі сходу вийшли з с. Ольхівця і ярком обходили височину з півдня, а вздовж тору з півночи. В тім часі перестали стріляти галицькі гармати, що було дивне, бож 105''' гавбиці могли добре обстрілювати ворога перекидним вогнем. З цим післав командант куріня записку до отамана Мартиновича. Щойно показалися большевицькі лави з-за залізничого насипу, як Запорожці рідким прицільним кулеметним і рушничним вогнем загнали їх назад. Рівнож відбито їхні спроби наступу на Гусятин висланою з резерви сотнею. Кілька разів большевики пробували наступати і за кожним разом, залишивши значну кількість забитих, тікали назад. Наближався вечір і тому не можна було вже розпочинати якогось маневру проти большевиків, які зі свого боку рівнож припинили спроби наступати і лише обстрілювали височину та місто.

Коло години 17 приїхав гонець, якого командант куріня посилав до отамана Мартиновича і розказав, що Галичани вже залишили свої становища і тому він не доручив службової записки. Командант куріня негайно вислав за Збруч сотника Мороза, щоб виявив ситуацію. По якімсь часі сотник Мороз прислав доповіщення, що отаман Мартинович враз зі штабом знаходиться на шосе, недалеко коти 292 і органiзує охорону батерії, обслуга якої враз з піхотними сотнями залишила свої становища. Така ситуація в звязку зі спостереженим на передполі рухом большевиків на південь від м. Гусятина та наближення вечора змусили команданта куріня наказати перехід на другий берег Збруча. В першу чергу

*) Див. X, XI і XII числа „Літопису" з року 1931.

*) Див. схему ч. 1.

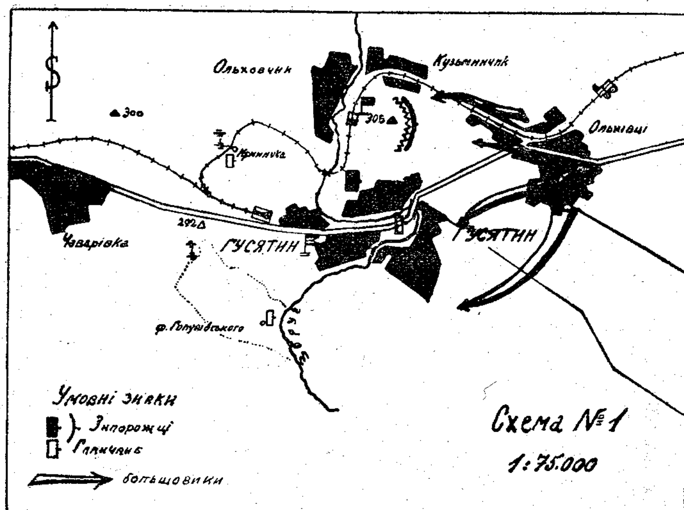

Схема 1.

перейшла туди кінна сотня, а потім піхота. Щоб забезпечити перехід, залишено одну чоту з кулеметами для оборони мосту в Гусятині і сам командант куріня з десяткою стрільців і командантом сотні поручником Петровим залишився на височині, як прикриття. Організацію оборони по тамтім боці Збруча покладено на підполковника Шевціва і коли він завідомив, що вже обсадив правий берег, то перейшло туди й прикриття.

Вже зовсім вечоріло, як командант куріня дістався на двірець Гусятин, там він одержав повідомлення від отамана Мартиновича, що той очікує на нього на шосе недалеко коти 292, де збірає коло себе свої сотні, які заразже скеровує на попередні їхні становища. Большевики в тім часі вже цілком припинили вогонь і тільки з боку моста в Гусятині ще зрідка доносилися відгуки поодиноких стрілів.

Коли командант куріня вийшов на шосе, щоб проїхати верхи до отамана Мартиновича, то побачив, що вздовж дороги, прикриваючись кущами, гусаком йде якийсь відділ Галичан під командою поручника. На наказ команданта куріня „стати", поручник затримав свій відділ і доповів, що він зняв сотню з позиції, бо вже всі відійшли, а залишаючись, він може наразитися на те, що „стрільці й так вночі повтікають", тому хоче на ніч відійти до с. Чабарівки і в цей спосіб задержати сотню в руках. По тих словах зняв поручник з плеча свою польову пляшку і запропонував командантові куріня випити коняку. Командант куріня вияснив негайно, що Запорожці є на своїх позиціях, що недалеко є отаман Мартинович, що галицькі сотні вертають на свої місця і що тому він, поручник, має так само вернути. Поручник слухняно зробив „позір" і наказав відділові відмарш назад до Гусятина. Тоді командант куріня затримав ще поручника і запитав, що має значити його предложення випити. Засоромлений поручник зніяковів, але з дуже милою, розброюючою усмішкою відповів, що в часі нервового напруження коняк знаменито ділає на нерви і що йому відомо про недостачу алькоголю на Україні. А вже цілковито вразило поручника, як командант куріня сказав, що алькоголю не вживає (так було в дійсности) і що таке предложення поручника вважає що найменше за нетакт. Поручник не повірив — так, не повірив, бо серед Галичан тоді було, а навіть і тепер ще є переконання, як це видно з мемуарної літератури, що Наддніпрянці багато пють. Був то милий, а притім, як пізніше виявилося, прекрасний лінійний старшина поручник Гнат Стефанів.

Большевики замовкли цілковито. Запорожці для певности виставили на ніч перед обома мостами таємники („секрети"), вздовж Збруча поставили чати, а решту стягнено на двірець для відпочинку. Втрати за день були невеликі — кілька ранених. Підїхав отаман Мартинович на сцену розмови команданта Запорожського куріня з поручником Стефановим, галицькі сотні тихо переходили на свої місця. Отаман оповів, як справдилося його передбачення відносно нестійкости його молодиків — 19 і 20 літніх хлопців, але вже, здавалося, що він опанував ситуацію. Обидва команданти пішли на двірець нарадитися, аж нараз приїхав командант Чортківської військової округи отаман Оробко. Вирішено, щоб курінь ще кілька днів постояв на позиції, а потім мігби ві дійти до с. Чабарівки, як резерва відтинку, на відпочинок.

На другий день, 17 квітня, над ранком дозори, що їх вислано для звязку з Галичанами, доповіли, що тих знову нема. На це командант куріня поїхав до с. Чабарівки до отамана Мартиновича і зазначив йому, що вважає потрібним відїхати з курінем до м. Тернополя на звднання з Наддніпрянськими військами. Справді курінь після своєї бойової невдачі під м. Городком і виявленої галицькими частинами відтинку нестійкости був у стані депресії. Отаман Мартинович просив залишитися, але й сам якось не мав певности. Коло полудня курінь вже доїхав був до ст. Копичинці, як там перейняв його отаман Оробко і з одного боку загрозами, а з другого просьбами намагався вернути курінь назад. Зденервований командант куріня відмовлявся, але після довгих пертрактацій погодився вернути, діставши запевнення від отамана Оробка, що він вживе всіх заходів, щоб зміцнити відтинок свіжими досвідченими сотнями, які триматимуться, що тим більш було можливим, бо большевики не виявляли заміру йти на Галичину. Таким чином відтинок на протязі якогось часу був майже необсаджений і тільки кілька кінних зі штабу отамана Мартиновича наглядало лінію Збруча в районі Гусятина. Отже курінь вернув і закватирувався в с. Васильковi, як резерва відтинку, а отаман Мартинович одержав незабаром дві свіжі сотні.

Перебувши Великодні Свята й відпочивши, курінь дня 26 квітня дістав наказ вислати одну сотню на фронт і зайняти відтинок в районі парку Ґолуховського, як головна варта ч. 2. Кілька днів пізніше вислано й другу сотню, а команданта куріня призначено командантом підвідтинку III; пізніше він заступив хорого отамана Мартиновича.

В тім часі ворог провадив лише діяльну розвідчу акцію та сильно обстрілював ті відтинки фронту, де стояли Запорожці і вони мали вбитих та ранених. Кілька разів ворожа розвідка то в одному то в другому місці переходила на територію Галичини, але завжди її зі стратами вигнано.

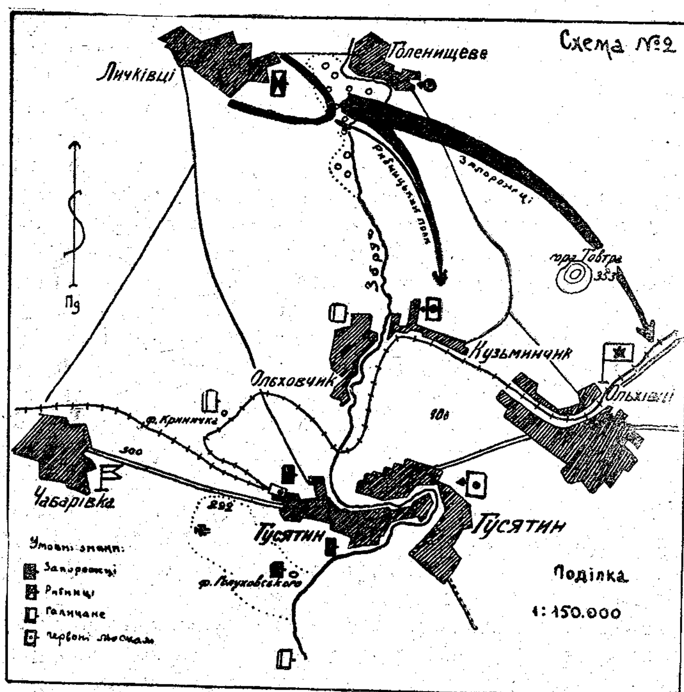
Найближчими сусідами відтинку були: зправа — в районі м. Скали 16 загін отамана Миколи Шаповала, зліва — в районі м. Сатанова Запорожська Січ отамана Божка. З огляду на те, що отаман Мартинович не мав галицьких кінних частин, патрулювання Збруча покладено на курінну кінну сотню, а в середині травня для полекшення кінній сотні

гої праці відтинок підсилено Лубенським кінним полком. Оповідав командант полку сотник Поплавський, що був дуже приємно заскочений, коли вперше побачив Запорожців. — Він мав відомости, що це цілком екзотична частина, старшина і козаки мали, по оповіданнях, ходити в оксамитних штанах і жупанах, мали бути великими розбишаками і нищити всі військові українські частини, з якими стикалися. На початку травня на зміцнення відтинку прислано ще 6 батерію СС під командою сотника Алехина.

Всі Наддніпрянські частини дуже заприязнилися, бо всеж ділало почуття туги за Рідним Краєм. Наддністрянці ставилися незвичайно приязно, дуже підкреслювали свою гостинність і це сприяло сердечности у відносинах, а крім того обєднала всіх бойова праця. Зі свого боку Запорожці намагалися віддячитися всіма силами, охоче заступали Галичан у полі, особливо підкреслювали свою бойову готовість; коли треба було йти вартовій сотні на допомогу Галичанам по виклику з команди відтинку, то вона вмить була готова і не йшла, а бігла на загрожене місце. Особливими симпатіями Запорожців тішилися отамани Оробко і Мартинович за зичливе відношення до них. Коли отаман Оробко довідався, що курінь не має грошевих засобів, то здобув для нього в ДСВС велику суму, бо міліон карбованців, та запровіянтував при Окружній Команді весь склад куріня. Рівнож найкращі спогади серед Запорожців залишив по собі незвичайно працьовитий, завжди спокійний і у високій мірі коректний начальник штабу відтинку сотник Пенчак. Відносини з місцевою людністю були позначені взаємною симпатією, що пізнав курінь, коли на наказ Головної Команди розпочинав наступ на Україну.

Десь коло 15 травня приїхав до с. Васильковець, де перебував Штаб і решта Запорожського куріня, Головний Отаман бл. п. С. Петлюра, щоб зробити перегляд. Курінь представився Головному Отаманові добре, хоч про перегляд не було попереджено. Запорожці, що вперше бачили свого Вождя, були очаровані його лагідним обходженням та притягаючою силою погляду. Ентузіястично вітали вони Головного Отамана. Про приїзд Головного Отамана вмить рознеслося по селу й мешканці, не зважаючи на несприятливу погоду, вилягли на площу коло приходства. По докладнім зазнайомленні з життям і бойовою працею куріня Головний Отаман подякував Запорожцям за військову справність та, що особливо приємно було чути їм, за добру поведінку з людністю. Підкреслив рівнож Головний Отаман спостережену ним підчас розмови з козаками свідомість їхню, зазначивши, що тільки свідомий вояк може виявити найбільшу офірність в боротьбі за волю Вітчини. Відїздючи Головний Отаман попередив команданта куріня про те, що незабаром почнеться на цілому фронті наступ проти Москалів і що на курінь буде покладене самостійне та відповідальне завдання.

У звязку з заповідю Головного Отамана почалося зміцнення відтинку — а саме прибув і обняв охорону р. Збруча в районі сс. Личківці-Матвіївка Рибницький полк. Було це дуже поважне зміцнення відтинку і від тепер всі Наддніпрянські частини з нетерпінням очікували початку наступу, до якого готувалися. Нарешті 19 травня командант Запорожського куріня дістав диспозицію, після якої всі Наддніпрянські частини творили під його проводом одну оперативну ґрупу і мали 21 травня розпочати наступ в напрямку

Схама 2.

ст. Вікторія-Ярмолинці, з метою опанувати в першу чергу ст. Ярмолинці. Галицькі частини дістали завдання підтримати початкові ділання ґрупи при сфорсуванні Збруча, головним чином артилерією.

Командант куріня як командант підвідтинку добре знав бойові вартости підпорядкованих йому частин, добре знав обстанову і в порозумінні з отаманом Мартиновичем уложив плян форсування Збруча і наступу, поставивши собі завдання спробувати цілковито знищити ворога на фронті відтинку. Плян цей полягав у тім, щоб на світанку 21 травня перейти р. Збруч у брід в районі на південь від с. Голенищева, де лісок підходить до самого берега річки і рухом в напрямку на с. Ольхівці вийти ворогові, головні сили якого знаходилися в районі сс. Кузьминчик Ольхівці-м. Гусятин, на крило і в тил. Було відомо, що большевики в с. Голенищеві мали лише польову варту з кордонної сторожі, яку вирішено висланим відділом охотників захопити у полон, по змозі без галасу. Большевицькі ж головні сили в тім часі на фронті відтинку складалися з 11 і 12 стрілецьких полків, Волочиського кінного дивізіону, 3 батерій і 1 панцирника, разом: коло 1200 баґнетів, 100-150 шабель, 10 гармат і значна кількість кулеметів та мінометів. Наддніпрянські частини були такого складу: Запорожський курінь — 350 баґнетів, 60 шабель, 8 кулеметів, 2 гармати 3 цальові (одну знято було з панцирника, другу на сформування батерії дав ДСВС); Рибницький полк — 220-250 баґнетів, 10 кулеметів; Лубенський кінний полк — до 120 шабель і 100 баґнетів; 6 батерія СС — 5 гармат 3-цальових і 2 кулемети, разом: біля 700 баґнетів, до 180 шабель, 18 кулеметів, 7 гармат і дві гарматки. Крім того мали помогти своїм вогнем дві галицькі батерії.

Завдання для частин ґрупи визначено такі: Запорожський курінь з кінною сотнею мав 20/V з вечера прибути до с. Личаківець, 21/V удосвіта вирушити до переправи через Збруч з таким розрахунком, щоб його перейти о годині 3-ій, після чого прямуючи на

гору Товтру і далі в напрямку на східню околицю с. Ольховець. Таким рухом курінь мав перехопити залізницю і шосе, а кінною сотнею охоплювати м. Гусятин (Наддніпрянський) з півдня. Крім того курінна кінна сотня висилала сильний розїзд в напрямку сс. Жарнівка - Ґермаківка - Іванківці, щоб забезпечити акцію з півночи. Рибницький полк, що саме тримав відтинок фронту, де вирішено форсувати Збруч і через те добре знав, де і як несла службу ворожа польова варта, мав вислати схотників, щоб цю варту „зняти", по можливости без галасу. Потім Рибинці повинні були наступати вздовж Збруча, правіще Запорожців, впрост на південь. Лубенський кінний полк мав приготовитися в Гусятині (Галицькім) до переслідування ворога. Використати Лубенців в інший спосіб не було змоги з огляду на те, що їхні коні були в злому стані, а кількаденний дощ сильно розмочив землю і через те зробив її дуже тяжкою для руху кінноти. Батерії підтягнено ближче до фронту і 6 СС мала у випадку успіху приєднатися до ґрупи, перейшовши Збруч через міст в Гусятині.

19 травня Галичани змінили Запорожців на фронті, 20 увечері останні мали вирушити до Личаковець. Коли курінь виладнано до маршу, запрошено місцевого греко-католицького панотця, щоб поблагословив. Побачивши це місцева людність вмить збіглася прощати Запорожців, а жінки, звичайно, заголосили. Прийшов рівнож і римо-католицький священник поблагословити Запорожців. Була це справді зворушлива картина, яка свідчила про симпатії до Запорожців. Пізно в ночі 20 травня курінь прийшов до села Личаковець і в певнім напруженні очікувало вояцтво на світання.

Коло години 1-ої, як трохи посіріло, перейшов відділ Рибинців Збруч в самім Голенищеві і без стрілу взяв до полону сплячу ворожу варту в складі 11 люда. Одночасно в назначенім місці почали переправлятися Запорожці, пізніше Рибинці. Вже добре засвитало, як курінні стежі наблизилися до залізниці, а Рибинці підійшли до Кузьминчика, звідки впали перші ворожі стріли. Почалася безладна стрілянина з боку ворога, а спокійна витримана з боку наступаючих. В паніці почав тікати панцирник, що стояв за забудованнями східньої околиці с. Ольховець і не зважаючи на те, що його закидано ручними ґранатами, видерся і втік. По кількох мінутах стрілянини ворог тікав на схід і полудне — на жаль, ані Запорожська кінна сотня, ані Лубенці, ані теж перемучена наступом по розмоклій землі піхота не могли, як замірялося, переслідувати ворога. Трохи впорядкувавшись, обсадивши польовими вартами Кузьминчик-Ольховець та полудневу околицю Гусятина, почала ґрупа готуватися до дальшого наступу, але десь коло години 9-ої командант її одержав наказ одійти назад за Збруч. Так і не довелося виявити, чому це сталося — можна лише здогадуватися, що тому, що на сусідніх відтинках наступ не повівся. Почалося тоді стягання трофеїв: — захоплено понад 100 полонених, кілька кулеметів, штаб полку, багато ріжної зброї та коней. Втрати Наддніпрянців були невеликі: 1 забитий і 2 козаки поранені. Довго не хотіли Запорожці та Рибинці відходити за Збруч, залишати рідну землю й перейшли лише пізно у вечорі. Ґрупу розформовано і частини, що її складали, зайняли свої попередні становища на фронті.

Однак Запорожці в наслідок цього бою понесли дуже тяжку втрату пізніше — перестудився сильно в часі переходу через Збруч командант 1 сотні поручник Петрів і через кілька днів помер. Поховано його на цвинтарі у Васильківцях, причім оддати останню прислугу цьому хороброму воякові зібралися не тільки всі вільні від служби Запорожці та Лубенці й Рибинці, але й багато з місцевого населення.

23 травня команда відтинку одержала наказ про поновний наступ з анальоґічним завданням, з тою однак зміною в ситуації, що цим разом участь в наступі мали взяти й Галичани. Командантом ґрупи знов було призначено команданта Запорожського куріня полк. Шандрука. Підчас наради всіх командантів частин вирішено повторити докладно операцію з 21 травня в надії, що ворог не очікуватиме поновного удару в тім самім місці, де вже раз його нанесено, а притім обсервація і розвідка дали дані, що хоч ворог на цілім фронті збільшив значно чуйність, то в Голенищеві по старому стоїть лише одна варта. 25 травня попроваджено наступ, який удався знаменито, хоч справді ворог був напоготові і довелося звести з ним справжній бій, внаслідок якого Наддніпрянці мали кількох вбитих і понад 20 ранених. Тим разом дуже допомогли Галичани, які вдарили на ворога через Гусятин, чим притягнули його увагу і полекшили наступ з півночі. Одним словом ворога цілковито знищено і кілька днів пройшло, заки він показався на фронті відтинку*).

В тім бою стався випадок, через який ледво далося врятуватися командантові ґрупи полк. Шандрукові, командантові Рибницького полку, полк. М. і адютантові куріня сот. Л. Ця ґрупа начальників, перевіряючи після бою розташування польових варт, виїхала через с. Ольхівці кінно на східню околицю села, аж там зза хати вискочила значна ґрупа большевиків і, стріляючи з віддали кількох кроків вимагала піддатися. Під командантом ґрупи полк. Шандруком поранено коня, який впав, придушивши йому ногу, почалася метушня: з одного боку почали надбігати большевики, з другого позіскакували з коней чури та старшини і збігли за будунки, щоб приготовити зброю до оборони, а тимчасом виліз зпід коня командант ґрупи і, вийнявши бравнінґ, побіг за своїми — кулі навколо нього літали як оси, але жадна не поцілила. Забігши за будинок, він вихопив від свого чури кріс і, вискочивши вперед, стрілив до большевиків. Зі всіх боків почали надбігати на допомогу козаки, бігли й Галичани під проводом поручника Стефанова, коли почули про цей випадок. Большевики втікли.

На жаль, з незалежних від місцевої ситуації обставин, знов довелося ґрупі вернути за Збруч.

Коли ворог трохи опамятався після цього бою, підвів сильну артилерію і щодня засипав ґранатами наші позиції. Страти від цього наші й у Галичан були поважні, щодня доводилося хозати.

Дня 28 травня у вечорі одержав курінь наказ про відхід до Скали і разом з тим прощальний наказ Команди відтинку з дня 28 травня такого змісту:

Команда Відтинку ч. III.

Осібний приказ Команди Відтинку.
Постій дня 28 мая 1919.

На підставі приказу О. В. К. в Чорткові відходить з зарядження Н. К. Г. А. Окремий Запорожський курінь під проводом полковника Шандрука з групи отамана Мартиновича на нове місце призначення. Курінь сей через довший протяг часу, бо від 17. IV. с. р. боровся все знаменито рука в руку з частинами

*) Див. схему ч. 2.

Галицькими й Придніпрянськими проти напасного ворога-наїздника та положив великі заслуги для оборони Української Землі та добра Українського Народу.

Вже перед злученням з Групою знаний він був, як одинокий, котрий, окружений майже зі всіх сторін переважаючими силами ворога, держався хоробро під Вікторією, ратуючи численне майно воєнне Української Держави, а відтак війшовши в склад Групи, зараз другого дня став тим, на якого плечі звалилася ціла задача оборони Збруча під Гусятином.

В часі позиційної борби частина полковника Шандрука, як головна варта ч. II в Гусятині совісно та зі самопожертвованням мимо всяких невигод і трудів, серед безперервної непогоди повнила назначену їй службу. Кожду ворожу стежу здержала вогнем, все завдала ворогові страти та нівечила всякі його заборчі пляни.

В дни 21 мая заховався Окремий Запорожський Курінь геройсько в злуці з другими Придніпрянськими частинами, коли то вони під проводом свого славетного полководця полковника Шандрука перейшли в Голенищево ріку Збруч та, забіраючи полонених і воєнну добичу, відкинув неприятеля з його засижених позицій.

Одною з найзнаменитших подій був удар тих самих частин поновно 25. V. на ворожі позиції в Голенищево, причім завдано ворогові цілковите пораження на фронті цілого відтинку і забрано йому всі находячися там кулемети, одну пушку, велику скількість крісів, амуніції та иншого воєнного матеріялу.

За всі ті доконані діла почувается Команда Відтинку до обовязку зложити іменем Української Народньої Республики щиру подяку Командантові куріня полковникові Шандрукові, всім його старшинам і хороброму козацтву.

Всі положені так великі заслуги полковника Шандрука, котрий зумів в найкритичнійший може час удержати в строгій карности все підчинене йому військо, будуть записані в історії оборони нашої землі та стануть взірцем для потомства в ділі посвяти, хоробрости та самопожертвування та любови рідного краю.

Честь провідникові, честь старшинам і Вам герої-козаки.

Боріться дальше в своїй свідомости за добро і волю українського народу та виборіть нашій Україні славу.

Мартинович, отаман в. р.

За точність: Пенчак, поручник.
Певно: Крижанівський, підполковник,
начальник канц. Генерального Інспектора.

Однак вже наступного дня наказ цей відкликано і курінь залишився в складі Відтинку аж до дня 6 червня.

Не трапилося в межичасі нічого надзвичайного, ворог лютував, а Запорожці очікували на можливість почати наступ — так проходили дні, прекрасні весняні дні... (Далі буде).

РЕЦЕНЗІЇ І ЗАМІТКИ

ВЕЛИКИЙ МАЗЕПИНЕЦЬ ГРИГОР ОРЛИК

Нова ця книжка „Червоної Калини“ зацікавила найширші круги нашого громадянства. Ще за ні одною появою на книгарськім ринку не питали так, як за „Орликом“. Політики та історики називають її „ревеляційною книгою“, а загал читачів, захоплюючись нею, находить на її сторінках безліч порівнань та анальоґічних подій, які доводиться переживати й тепер. Мазепинська еміґрація, заходи молодого й старого Орлика за кордоном в українській справі, московські перекупства, та платні аґентури це все якби запозичене з сучасности.

Політика Москви що до України за часів Орлика майже не ріжнилася від політики нинішних днів. Ці самі засоби й методи, подекуди й ті самі умови. Мало змінилося з того часу на світі — зокрема в нашій історії.

В книзі Борщака багацько невідомих історичних причинків, богато історичних ревеляцій.

З неї довідуємось звідки Вольтер, опісля Віктор Гіґо зацікавилися Мазепою й Україною, хто писав першу історію України і хто був тим першим сподвижником української самостійницької ідеї, яка хоча й пригасла згодом, у часах важкого лихоліття, то спалахнула зновуже ярким полумям в часі визвольних змагань 1917-1920 рр.: Це великий син великого батька — гетьмана Пилипа Орлика, великий син Народу „Великий Мазепинець — Григор Орлик“. Вінже герой, як вояк і політик, він справжній лицар, якогоб заворожити можна і в найкращій казці.

Книжка Борщака написана на зразок модних тепер закордоном біоґрафічних романів, приковує читача легкістю стилю, романтичним підходом, хоча, по суті, видержана в науковім тоні, висвітлюючи повну історичну правду.

Видана прегарно — з ілюстраціями й мистецькою окладкою. Ціна 7 зл., для членів „Ч. К.“ 3 50 зл.

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛЬОПЕДІЯ

„Українська Книга Знання“ — перша українська енциклопедія, це великий труд і велике зусилля та ще в нинішних часах. А всеж таки видавці й редакція не закладають рук і вперто продовжують цю епохальну працю, щоби довести її до кінця й завершити діло, яке поставить нас на рівні з іншими народами. Бо ніде правди діти, що соромно 40 міліоновій нації не мати своєї енциклопедії!.. Тепер вже ця енциклопедія буде. Досі доведено її до „Н“ тимсамим більшу половину закінчено. Видання солідне, а з мистецького боку вповні дорівнює заграничим. Книга Знання вартісна ще й тим для нас, що крім загальних енциклопедичних відомостей охоплює все українське життя-буття. В тому може і найбільша її цінність. Головно історична ділянка має для нас велику вагу. Не одна подія, не одна важлива дата пропалаби безслідно, якщо не закріпленоб її на сторінках енциклопедії. Це торкається зокрема наших визвольних змагань. Тепер завдяки Українській Енциклопедії буде облекшена праця кожному дослідникові великого минулого але й всякому, що цікавиться ним. Тому без Української Книги Знання не обійдеться ні одна українська хата, ні одна культурна людина. Обовязком кожного українця є — відмовити собі хочаби останнього сотика, щоб лиш придбати для себе оту цінну книгу, притому піддержати цей великий труд, підсилюючи його фінансово для повного й остаточного завершення.

СПИСОК ЖЕРЕЛ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1914-1921 РР.

(Продовження).

Голинський Петро. Доля Українців-Галичан на Радянській Україні. „Укр. Голос“, Перемишль, 1920, ч. 30.
УГА. 8. VI. 1920. Інтернования.

Горбацьо Іван. До Галичини. В Самборі. „Український Голос“, Перемишль, 1929.
УГА. 1918, 1919.

Горбацьо Іван. В Самборі. „Кал. Черв. Калини“ на 1925 р. Львів. 1924. 8⁰, ст. 59-60.
УГА. 1919. Шпиталь.

Горбацьо Іван. На поміч Центральній Раді. „Кал. Черв. Калини“ на 1927 р. Львів 8⁰, ст. 25-28.
Штурм баталіона ІІ-ої дивізії. Від Тернополя до Херсона.

Горбенко Х. Спогади про Денікінщину. „Стрілецька Думка“, Староконстантинів. 1919, ч. 48, 49.

Горбовий М. Відізд УСС. на В. Україну 1918 р. „Кал. Черв. Калини“ на 1932 р. Львів. 8⁰, ст. 65-70.
З сотнями вишколу УСС. зпід Миколаїва до Єлисавету на Херсонщині з 7. VI. 1919-14. VI. 1918.

Горбовий М. Гуцульська сотня УСС. „Літопис Черв. Калини“. 1931, ч. 5, ст. 18-20; ч. 6, ст. 12-16.
Історія від сформування в жовтні 1916 до переіменування в Гуцульський Курінь.

Горбовий М. Стежа на Флісенталь. „Кал. Черв. Калина“ на 1932 р. Львів. 8⁰, ст. 16-25.
І. сотня УСС. Під Бескидом проти моск. фронту.

Горбовий М. Як згинув сотн. УСС. Омелян Левицький. „Кал. Черв. Калини“ на 1931 р. Львів. 8⁰, ст. 17-18.
23. III. 1917, під Кірлібабою.

Гордій Ярослав. Єзуїтський город. (Епізоди з львівських боїв 9. листопада 1918 р.). „Кал. Черв. Калини“ на 1929 р. Льв.в. 8⁰, ст. 71-76.
УГА.

Городський Зен. Сівачі анархії. Зі споминів. „Літ. Наук. Вістник“. 1924. 8⁰, ч. 3-4, ст. 261-268.
Є про обстріл Богданівців.

Горський. Армія й позашкільна освіта. „Син України“, Варшава 1920, ч. 6, ст. 3-4; ч. 7, ст. 3-4.

Горшківський Я. Чи не пора? „Син України“. Варшава. 1920, 4⁰, ч. 4. ст. 2-4.
Торкається Гол. Управління Ґен. Штабу Армії У. Н. Р.

(Далі буде).

ЛІТОПИС ЧЕРВОНОЇ КАЛИНИ

ІЛЮСТРОВАНИЙ ЖУРНАЛ ІСТОРІЇ ТА ПОБУТУ

IV. річник / Число 2. / Лютий 1932.

*

ЗМІСТ

Редагують: *Лев Лепкий* і *В. Софронів-Левицький* Відповідальний редактор: *Петро Пасіка*

Друкарня ОО. Василіян у Жовкві

ВЖЕ ВИЙШЛА

III частина споминів втікача зі Соловків

ВІТАЛІЙ ЮРЧЕНКО:

З СОЛОВЕЦЬКОГО ПЕКЛА НА ВОЛЮ

Перші дві частини — **„Шляхами на Соловки“** та **„Пекло на землі“** осягнули небувалий успіх. Безліч листів з признанням читачів для автора й подяками для видавництва. Найкращі вислови критиків-знавців та загалом цілої укр. преси. III частина **„З соловецького пекла на волю“** не менше цікава й захоплююча, змальовує жахливі переживання автора підчас втечі та короткий побут на Україні до переходу за Збруч. —

---

30 РІК ВИДАННЯ * ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ!

ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ ВІСТНИК

що виходить в 1932 р. під тою самою редакцією

ЛНВ виходить точно в кінці кожного місяця в обемі шести аркушів. **ЛНВ**, як і досі, є виразником ідей, боронених від 1922 р.: „літературний імперіялізм“ — в краснім письменстві, творчий субєктивізм — в критиці, енерґетизм — в фільософії, волюнтаризм — в політиці. **ЛНВ** поборює, як і досі, старий провінціялізм і нове „всесвітянство“, деб вони не виявлялися. Поборює „обєктивність“ в трактованні зявищ життя, за якою криється трусість думки і хворість волі. **ЛНВ** містить, як і досі, твори українських авторів, що вносять в нашу дійсність творчі ідеї завтрішнього дня, і тих, що відсвіжують традиції нашого великого минулого. **ЛНВ** присвячує увагу пекучим питанням українського життя на цілій нашій території, області економічній, культурній, церковній і політичній. Знайомить з новітніми національними рухами. З духовним життям великих народів окціденту. Старається виховувати суспільність в дусі властивого західній культурі активізму. **ЛНВ** пильну увагу уділяє інформованню про життя Великої України, містить оригінальні і передруковані праці зазбручанських авторів.

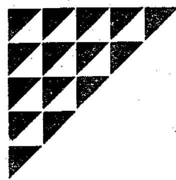
Передплата виносить: **місячно 2.50 зол., піврічно 14 зол., на рік 26 зол.**

Адреса Редакції і Адміністрації: **Львів, вулиця Руська Ч. 18. III. пов.**

Редаґує: **Комітет.** За ред. відповідає: **Петро Постолюк.** Видає: **Українська Видавнича Спілка.**

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ

одинокий український сатирично-гумористичний журнал, — що вдатно, з правдивим гумором ілюструє події нашої буденщини, вносить розвагу в сірі будні, зганяє з перетомленого чола хмаринки смутку, навіть в часах тяжкої скрути та теперішних злиднів

„ЗИЗ“

Чвертьрічна передплата зол. 3·— Адреса: **„ЗИЗ“, Львів, вул. Підвалля ч. 7. III. пов.**